

Sviták, Zbyněk

Úvod do historické topografie českých zemí

Úvod do historické topografie českých zemí 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014

ISBN 978-80-210-7120-9; ISBN 978-80-210-7123-0 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/131833>

License: [CC BY-NC-ND 3.0 CZ](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/cz/)

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220902

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Úvod do historické topografie českých zemí

Zbyněk Sviták

Masarykova univerzita

Brno 2014

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Úvod do historické topografie českých zemí

Zbyněk Sviták

**Masarykova univerzita
Brno 2014**

esf evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Dílo bylo vytvořeno v rámci projektu Filozofická fakulta jako pracoviště excelentního vzdělávání: Komplexní inovace studijních oborů a programů na FF MU s ohledem na požadavky znalostní ekonomiky (FIFA), reg. č. CZ.1.07/2.2.00/28.0228 Operační program Vzdělávání pro konkurenceschopnost.

© 2014 Masarykova univerzita

Toto dílo podléhá licenci Creative Commons Uvedte autora-Neužívejte dílo komerčně-Nezasahujte do díla 3.0 Česko (CC BY-NC-ND 3.0 CZ). Shrnutí a úplný text licenčního ujednání je dostupný na: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/cz/>.

Této licenci ovšem nepodléhají v díle užitá jiná díla.

Poznámka: Pokud budete toto dílo šířit, máte mj. povinnost uvést výše uvedené autorské údaje a ostatní seznámit s podmínkami licence.

ISBN 978-80-210-7120-9 (brož. vaz.)

ISBN 978-80-210-7121-6 (online : pdf)

ISBN 978-80-210-7122-3 (online : ePub)

ISBN 978-80-210-7123-0 (online : Mobipocket)

Obsah

Definice a cíle historické topografie	5
Prameny historické topografie.....	7
Stručný přehled vývoje topografického popisu území	10
Současné výstupy historické topografie.....	24
Názvy lokalit v pramenech a jejich ztotožňování se současným stavem.....	31
Lexikony místních jmen.....	36
Problematika ztotožňování se současnými lokalitami	42
Místopisná komise	48
Mapová zobrazení	53
Samostatné mapy českých zemí	58
Mapy společné pro více zemí.....	68
Mapy krajů	72
Územní vývoj českých zemí.....	76
Hranice	77
Hlavní tendence územního vývoje	81
Seznam vybraných historických území se stručným přehledem jejich správních dějin	83
Vnitřní členění zemí	94
Rekonstrukce osídlení.....	98
Rekonstrukce komunikační sítě.....	101

Definice a cíle historické topografie

Topografie je nauka, která se zabývá terénem a jeho znázorněním. Název topografie je řeckého původu a je vytvořen z řeckých slov *topos* (místo) a *grafein* (psát). Historická topografie je historická disciplína, která sleduje historicko-místopisný a zeměpisný aspekt vymezeného území, zabývá se jeho stavem v minulosti. Ve zvoleném území popisuje význačné lokality, zejména lidská sídla, jejich rozložení, velikost, ale zabývá se i jinými charakteristikami terénu. Příbuzné značení disciplíny je historický místopis.

Na území svého zájmu se snaží zachytit, rekonstruovat a následně popsat nejdůležitější objekty a rozhodující fenomény zvoleného území, v ideálním případě komplexně. Protože však sledování úplně všech rovin a aspektů popisovaného území je z praktického hlediska proveditelné jen obtížně a znamená vždy dlouhodobý projekt, omezuje se popis na vybrané charakteristiky např. rozsah osídlení, jeho hustotu a vývoj, proměnu sídel a jejich názvů, komunikace, horstva, vodstva, rozsah porostů, aj. k určitému datu. Vymezeným územím se rozumí stát, země, kraj, oblast, město, vesnice nebo jeho část.

Výsledky potom znázorňuje různými formami:

- a) lexikony
- b) kartografickými prostředky (v přehledných mapách)
- c) statistickými metodami

Cíle snažení historické topografie lze popsat v několika rovinách, přičemž se tyto pohledy vzájemně propojují:

1) první rovinou zájmu je vytvoření soupisu lokalit zvoleného území. Lokality jsou v něm popsány rovnocenně podle stejných parametrů – buď jsou vybrány lokality jednoho typu (hrady, kostely, mlýny atd.) nebo jsou vybrána sídla, která jsou popsána stejnými charakteristikami. Tento soupis je prezentuje v dokumentačním smyslu, ale může fungovat i jako informační příručka.

2) další rovinou je zachycení základních charakteristik lokalit vymezeného území.

3) nakonec jsou lokality prezentovány v historické souvislosti.

Díky svým proponovaným cílům musí být historická topografie mezioborovou disciplínou. Sestavení topografické příručky vyžaduje shrnutí informací z více oborů. Proto historická topografie využívá informační základnu mnoha věd, a to podle druhu sestavované příručky. Primárně však spolupracuje s některými příbuznými disciplínami, s nimiž využívá podobnou nebo dokonce shodnou pramennou základnu. Jedná se zejména o historickou vlastivědu, historickou geografii a toponomastiku. Historická vlastivěda přináší nejrůznější regionální informace, historická geografie pomáhá fixovat zeměpisné

parametry popisovaného regionu, toponomastika (nauka o místních jménech) potom přispívá k identifikaci historických dokladů místních jmen.

Důsledkem zájmu o společné prameny (ale i spolupráce) je skutečnost, že historická topografie často bývá s některými z těchto příbuzných oborů směřována, i když se od nich ovšem odlišuje svými vlastními specifickými úkoly a prameny vytěžuje ze specifického hlediska. Nejčastěji bývá směřována s historickou vlastivědou, od níž se odlišuje tím, že nemá ambice podat komplexní a většinou narativně zaměřené zpracování historie většího či menšího regionu. Liší se také od historické geografie, s níž sice využívá mnohé společné historické prameny, ale předmět zkoumání topografie je užší. Odlišuje se rovněž od různých účelově praktických pomůcek (pro správní, propagační, turistické účely, orientačních, turistických apod.), protože ty vycházejí jen z daného časového horizontu a směřují k současnému stavu.

Od všech zmíněných pomůcek a i od odborných historických děl se historický místopis liší zejména tím, že mu jde jen o co nejstručnější pomůcku, nebo ještě přesněji jednu z pomůcek, které poskytují věcně i formálně první orientaci a základ k dalšímu bádání, poznání a prezentaci určité množiny lokalit.

Prameny historické topografie

Pramenná základna topografie je velmi široká a zahrnuje prameny několika typů:

Prameny písemné

Písemné prameny představují nejdůležitější zdroj informací pro topografii, protože obsahují jména lokalit. Hlavní množství tvoří písemnosti úřední provenience, ale bez významu nejsou, zejména pro nejstarší období, ani prameny narativní. Ty mohou přinášet první zmínky o lokalitách nebo jiné podrobnosti, které mohou charakterizovat území státu, případně jeho části, či hranice.

Písemnosti úředního charakteru pomáhají lokalizovat místa, rekonstruovat osídlení, jeho hustotu i strukturu, zaznamenávají síť významných duchovních institucí (klášterů, kostelů) nebo jiných společenských či hospodářských zařízení (mlýny, dvory, hamry atd.). Umožňují tak učinit si představu o správních, církevních, hospodářských i komunikačních poměrech sledovaného území.

Pro starší dobu máme k dispozici jednotliviny (listiny, případně listy), které lze kombinovat s již zmíněnými narativními prameny. Později lze využít i doklady hromadné povahy, jež přinášejí informace vztahující se k jistému celku (zejména panství) a právě proto zajímavé, neboť zaznamenávají stav tohoto území v jednom nebo více parametrech, navíc fixovaného k pevnému datu. To není pro topografii bez významu, protože tato data lze využít pro komparace s pozdějším stavem. Pod těmito prameny hromadné povahy si lze představit nejprve (od konce 13. století) urbáře, později zemské a dvorské desky, městské knihy nebo pozemkové knihy. Celého území státu (nebo historické země) se týkají katastry, první je pro Čechy berní rula (1654, Catastrum rollare), pro Moravu lánské rejstříky (1669–1679), které poskytují informace o osídlení Českých zemí po třicetileté válce. Propracovanější jsou další katastry, tereziánský, josefský a stabilní, které vznikaly během 18. a první poloviny 19. století. Zajímavé informace lze čerpat i z jejich přípravných a opravných fází, z fasí (daňová přiznání), z rektifikace a reambulace. Katastry vznikaly za účelem zdanění, takže zaznamenávají vše, co podléhalo daňové povinnosti. Jejich význam je právě v systematickosti utříděných údajů.

K písemným pramenům lze počítat i práce statistické, které vznikaly od konce 18. století, stejně jako ze stejné doby pocházející první místopisné příručky a topografické slovníky nebo lexikony. Vzhledem k tomu, že postupem času dochází ke ztrátě pramenů, mohou tyto staré práce obsahovat neznámé a zajímavé informace, protože jejich autoři ještě měli dnes ztracené doklady k dispozici. Je ovšem nutné reálnost těchto zmínek prověřovat a konfrontovat s jinými prameny, protože stejně tak staré topografie mohou uvádět nespolehlivé informace.

Tvary jmen lokalit v písemných pramenech odpovídají době jejich vzniku. Pro starší dobu je typické, že jsou mnohdy zkomolená. Písaři listin totiž zaznamenali jméno většinou podle toho, jak je slyšeli. Na tvar jména lokality v pramenu mělo jistě vliv i to, že mnozí z nich nemuseli být domácího původu, což lze předpokládat u mezinárodního prostředí duchovních institucí. Zejména tvary nejstarších zmínek různých lokalit mnohdy staví badatele před obtížně řešitelné problémy. Odlišný tvar dnešního názvu lokality může být způsoben i dalšími okolnostmi, totiž kolísáním mezi českým a německým pojmenováním nebo přejmenováním.

Prameny kartografické

Mapy přinášejí zobrazení celého státního útvaru nebo jeho částí. Významnou součástí mapy jsou zaznamenané a zobrazené lokality. Pro topografii mají význam tvary jejich jmen, ale také jejich zobrazení, tedy vzájemná poloha. Toho lze využít pro identifikaci sídla s neznámým jménem, jež je ale na staré mapě možné nalézt. Polohu a vztah ke známým lokalitám lze využít k úspěšnému ztotožnění se současným sídlem.

Prameny obrazové

Pro topografii mohou být přínosné i obrazové prameny, mezi něž lze zařadit veduty a různá jiná zobrazení sídel, jejich částí nebo jednotlivých budov či jejich komplexů (pohledy na hrady, zámky, kláštery). Ty mohou být zobrazeny samostatně, ale také jako součást výtvarného díla v jeho pozadí nebo rohu (např. na vhodném místě portrétu může být vymalováno sídlo). Vyobrazení měst se vyskytují jako doprovodná výzdoba také na některých mapách Českých zemí, pohledy na hrady a zámky tvoří ilustrace různých dobových historických děl, řada vedut měst se v 19. století stala součástí výučních listů. Od druhé poloviny 19. století jsou využitelné rovněž dobové fotografie, které zachycují stav zástavby před velkými hospodářskými změnami průmyslové revoluce.

Prameny hmotné (archeologické)

Hmotné prameny využitelné pro kartografické účely představují archeologické nálezy a existující stavby. Archeologické nálezy obecně umožňují představu o proměnách osídlení sledovaného regionu v dobách před písemnými záznamy. Archeologie slovanského a středověkého období pomáhá konfrontovat hmotné prameny s písemnými, čímž přispívá k prohloubení znalostí o tehdejších dobách.

Terénní nerovnosti a jiné anonymní doklady činnosti člověka (valy, zářezy, zbytky opevnění, násypy atd.) dokládají umístění zaniklých osad, existenci bývalých komunikací nebo zmizelých vodních nádrží. Dokumentací hospodářské aktivity člověka jsou relikty různých hamrů, mlýnů, skláren, dvorů, pecí na výrobu železa (vápna nebo kolomazi). Pozůstatky důlní činnosti představují pinky, těžební jámy, šachty a štoly.

Existující stavby, které se dochovaly z minulosti, spojují dávné písemné doklady s prokazatelnou existencí objektu i jeho bývalými funkcemi. Dochovaly se většinou

v představované podobě, jen výjimečně v původní (např. románské rotundy). Použité stavební prvky dokládají jejich vzhled a zachycují vývoj v čase, jenž je patrný z různých přestaveb, jimiž prošly. Stavební fáze historických objektů jsou mnohdy dokumentovány stavebně-historickými průzkumy, které často vznikají při příležitostech jejich restaurování.

Literatura:

Pro historickou topografii nebyla doposud sestavena žádná příručka. Základní definice může být převzata z topografií, které jsou primárně zaměřeny k jinému účelu (topografie vojenská, zeměpisná apod.). Existuje také jen velmi málo teoretických prací, které byly publikovány pouze časopisecky. Základní informace o různých typech pramenů jsou k dispozici v kompendiích příbuzných oborů, zejména geografických, pokud se týká místních jmen, je vždy dobré osvojit si základní terminologii toponomastiky.

Bartoš, Josef: K problematice historického místopisu Moravy a Slezska po roce 1848. *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas philosophica, Historica* 4, 1963, s. 281–295

Bartoš, Josef: Historické místopisné příručky. *VVM* 33, 1981, s. 189–196

Bartoš, Josef: O historickém místopisu na Moravě. *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas philosophica, Historica* 28, 1998, s. 161–164

Kašpar, Jaroslav: Vybrané kapitoly z historické geografie českých zemí a z nauky o mapách. (skripta FF KU) Praha 1990

Semotanová, Eva: Historická geografie českých zemí. Praha 2006

Šmilauer, Vladimír: Úvod do toponomastiky. Praha 1963

Stručný přehled vývoje topografického popisu území

První popisy našeho území pocházejí již z dávných historických věků. Pocházejí z dob, kdy byla malá představa o světě. Účelem nejstarších z nich je informovat. První popis, který se mimo jiné dotýká našeho území, je tzv. Bavorský geograf (*Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii*). Jedná se o latinsky psaný spis, pocházející z území franské říše, kde vznikl někdy kolem roku 850. Také místo jeho vzniku není jisté. Původně se předpokládalo, že spis vznikl někde v Bavorsku (odtud také název pramene; uvažovalo se o chrámu sv. Emerama v Řezně) nebo v širším Podunají v prostředí salcburského arcibiskupství. V současnosti se spíše uvažuje o švábském klášteře Reichenau. Informace o východních zemích mohly být získány od moravského arcibiskupa Metoděje za jeho pobytu v klášteře, jak usuzuje jedna z hypotéz.

Jeho text zaznamenává kmeny, které jsou usídleny ve střední a východní Evropě na sever od Dunaje. U nich také připomíná počet jejich *civitates* (tj. měst, hradů nebo hradišť). Rekonstrukce rozmístění kmenů není ale jednoznačná, protože je dosti nesešné ztotožnit zde uvedené latinské názvy s předpokládanými kmeny, a to také proto, že uvádí pouze počet sídel, aniž by tato byla nějak lokalizována.

Příklad textu Bavorského geografa (část týkající se našich zemí):

Isti sunt qui propinquoires resident finibus Danaorum, quos vocant Nortabtrezi, ubi regio, in qua sunt civitates LIII per duces suos partite.

Uuilci, in qua civitates XCV et regiones IIII.

Linaa est populus, qui habet civitates VII.

Prope illis resident, quos vocant Bethenici et Smeldingon et Morizani, qui habent civitates XI.

Iuxta illos sunt, qui vocantur Hehfeldi, qui habent civitates VIII.

Iuxta illos est regio, que vocatur Surbi, in qua regione plures sunt, que habent civitates L.

Iuxta illos sunt quos vocant Talamenzi, qui habent civitates XIII.

Beheimare, in qua sunt civitates XV.

Marharii habent civitates XL.

Uulgarii regio est immensa et populus multus habens civitates V, eo quod multitudo magna ex eis sit et non sit eis opus civitates habere.

Est populus quem vocant Merehanos, ipsi habent civitates XXX.

Iste sunt regiones, que terminant in finibus nostris.

Ojedinelé topografické popisy nebo charakteristiky území lze nalézt v našich nejstarších vyprávěcích pramenech. Např. první kniha Kosmovy kroniky z počátku 12. století popisuje území Čech jako „kraj kolem dokola obklíčený horami, jež se podivuhodným způsobem táhnou po obvodu celé země, že se na pohled zdá, jako by jedno souvislé pohoří celou tu zemi obklopovalo a chránilo... Je to divná věc a lze z ní uvážiti, jak vysoko se vypíná tato země: nevtéká do ní žádná cizí řeka, nýbrž všechny toky malé i velké, pojaty arci do větší řeky, jež slove Labe, tekou až do Severního moře.“

Kronika přináší další četné topografické zmínky, např. o pomezím hvozdu, kmenových územích, stezkách nebo o jednotlivých lokalitách, které dosvědčují autorovu znalost země a poskytují současným badatelům mnohé dobové topografické informace.

Příklady: hrad Podivín leží mezi rameny Svatky – „castrum... situm in media aqua Zuartka nomine, Podiuin dictum...“; „Podiuin castrum, quod est in Moravia situm infra fluvium Zuratka“; hranice s Rakouskem tvoří řeka Dyje – „Cum enim utrarumque provinciarum terminos non silva, non montes, non aliqua obstacula dirimant, sed rivulus, nomine Dia, fluens per plana loca.“

Také v dalších kronikách a letopisech lze nalézt na různých místech nesystematické a rozptýlené topografické zmínky. Stručný, ale především již ucelenější popis Čech lze nalézt v první kapitole kroniky Eneáše Silvia Piccolominiho (později Pius II.). Poprvé vyšla roku 1475 a i poté byla mnohokrát vydávána v latině i českém překladu. Lze zde nalézt podrobnější informace o poloze a hranicích země, ale obsahuje i zmínky o městech (i když podrobnější údaje přináší jen o Praze), řekách nebo obyvatelstvu. Zmiňuje např. úrodnost krajiny kolem Žatce a Litoměřic a uvádí také charakteristiku českého národa, přičemž oceňuje jeho statečnost a čestnost, ale na druhé straně mu vytýká zbrkllost, nestálost a příliš velkou lásku k jídlu a pití a touhu po novotách.

Ke konci středověku vznikají kosmografie, jejichž zaměření a účel lze chápat jako popis světa nebo vesmíru. Jejich hlavním cílem je snaha o zprostředkování antických poznatků tehdejšímu člověku a jejich korekce a aktualizace na míru tehdy známého světa. Nejpopulárnější a nejznámější z tohoto typu publikací je rozsáhlá Kosmografie Sebastianiana Münstera (*Cosmographia universalis*), která shromažďovala geografické, topografické, přírodní, ale i astrologické poznatky o tehdejším světě. Poprvé byla vydána roku 1541. Její vydavatel, Sebastian Münster, byl německý theolog, matematik a geograf, jenž učil na univerzitách v Heidelbergu a později v Basileji. Jeho Kosmografie zažila obrovský úspěch, což svědčí o obecné poptávce po geografických i topografických informacích z cizích zemí. O její oblibě svědčí, že byla během krátké doby přeložena do několika jazyků a dočkala se celkem 24 vydání. Vyučovalo se z ní i na Karlově univerzitě v Praze. Ale pro podobu a popis našich zemí přináší jen velmi málo, pouze v několika řádcích se zmiňuje o Čechách a Moravě, a to v návaznosti na antickou Germánii.

Česká verze Münsterovy Kosmografie je *Kosmografie česká*, která vyšla roku 1554 v Praze v dílně Jana Kosořského z Kosoře. Podnětem k českému překladu byl návrh

krále Ferdinanda I. zprostředkovat Münsterovo dílo českému publiku, který padl při návštěvě představitelů pražské kapituly r. 1552 ve Vídni. Knihu přeložil a upravil Zikmund z Půchova, ale informace o Čechách a Moravě nebyly podstatněji rozšířeny. Uvádí se jen poloha země a její hranice, pak následuje zmínka o pěstovaných plodinách a nerostném bohatství a o městech, ale konkrétní historicko-topografické údaje lze nalézt jen o Praze a Chebu. Ještě méně zmínek je o Moravě, jsou tu jen historické údaje. Jako zajímavost lze podotknout, že tu nechybí stručná zmínka o povaze Čechů.

Kosmografie vycházely v podstatě z antických představ o světě a stav znalostí v nich byl jen mírně aktualizován a přizpůsoben. Proto vedle nich začaly vznikat i popisy jednotlivých zemí, jež by lépe odpovídaly poměrům a vědomostem raného novověku. Takového charakteru je popis Čech a Moravy v úvodu práce olomouckého biskupa Jana Dubravia *Historiae regni Bohemiae de rebus memoria dignis Libri XXXIII* z roku 1552. Z topografického hlediska je nejzajímavější úvod I. knihy, jenž přináší údaje o hranicích Čech, nejvýznačnějších řekách, o úrodnosti země a nerostném bohatství. Zmiňuje rozdělení země na 12 krajů (bez přesného pojmenování a výčtu) a také vyjmenovává některá města. Zmínka o Moravě je vsazena až do historického výkladu, ale autor alespoň upozorňuje na úrodnost a nerostné bohatství země. V souvislosti s ním je uvedeno, že na místě zvaném Hradisko (= keltské oppidum Staré Hradisko u Malého Hradiska, o Prostějov) se nachází „myrrha“ (= jantar).

Dubraviova kronika se stala inspirací pro zemského lékaře Tomáše Jordána z Klauenburka. Ve svém spise o moravských léčebných místech popisuje 12 minerálních vod a vody trenčínské. Dílo obsahuje také první zmínku o hranické propasti a jezeře na jejím dně, které je prý ve spojitosti s vodami Bečvy. V nejslavnějším svém lékařském díle o přijíci popisuje velmi podrobně Brno, jeho úrodné okolí s hojnými sady, vinicemi a rybníky i zvyklosti jeho obyvatelstva.

Z topografického hlediska je také třeba zmínit známá díla Bartoloměje Paprockého z Glogol a Paprocké Vůle (1540–1614) *Diadochus, id est successio jinák posloupnost knížat a králův českých, biskupův a arcibiskupův pražských a všech stavův slavného království českého* (Praha 1602), ale především jeho *Zrcadlo slavného markrabství moravského* (Olomouc 1593). Mimo historického výkladu obsahují topograficko-historické zmínky o některých městech, nejcennější jsou však veduty českých a moravských měst od Jana Willenberga.

Ucelenější informace o Čechách přinášejí různé vlastivědné popisy Čech ze 17. století. Nejznámější z nich je *Respublica Bojema* od Pavla Stránského ze Zapské Stránky, která vyšla latinsky 1634 v Leydenu (jako 31. svazek řady *Res publicae*). Za vznikem díla stál propagačně politický motiv obhajoby a vysvětlení české pozice v před i pobělohorské době. Úvodní dvě kapitoly (z celkových dvaceti) jsou věnovány vlastivědnému popsání Čech. Autor zmiňuje polohu země a její povahu, pojednává o vodstvu, horstvu a půdě, stručné popisy věnuje také jednotlivým krajům v Čechách, kde vyjmenovává

nejdůležitější města a obce. Pro sestavení zmíněných prvních dvou kapitol Stránský využil i mapu Čech Pavla Aretina z Ehrenfeldu z roku 1619.

Dílem Pavla Stránského byl ovlivněn Martin Zeiler (1589–1661). Jeho Topografie Čech, Moravy a Slezska (Frankfurt n. Mohanem 1650 u Matyáše Meriana) je již zaměřená v soulahu se svým názvem spíše topograficky, protože historický výklad je v ní omezen a má informativní charakter. Autor nejprve podává charakteristiku zeměpisných podmínek Čech, dále zmiňuje právní poměry, nejstarší zprávy o obyvatelích země, což je zářmováno stručným historickým výkladem. Významnou částí díla je následující popis a charakteristika 160 míst v Čechách. Podobně je pojat výklad o Moravě, kde je popsáno necelých 60 míst.

Dalším, kdo byl inspirován dílem Pavla Stránského, byl rodák z Hradce Králové Bohuslav Balbín (1621–1688). Jako příslušník jezuitského řádu stál na ideologicky opačné straně než Stránský, chtěl však ukázat slávu českého státu a vystoupit na jeho obranu. Jeho úmyslem bylo napsat kriticky pojaté moderní všeobecné dějiny (*Historia Bohemica universalis*). Plán ale nemohl uskutečnit, protože jeho vlastenecké cítění si protiřičilo s pozicí řádového představeného. Od svého mládí intenzivně a vytrvale sbíral v knihovnách a archivech prameny k českým dějinám, ty však po odstoupení od původního úmyslu ležely nevyužity. Protože chtěl budoucím badatelům zpřístupnit shromážděné prameny, shrnul je do rozsáhlé práce nazvané *Miscelanea historica regni Bohemiae*. Jak velkým množstvím výpisků Balbín disponoval, ukazuje rozvržení díla na dvě řady, každá po deseti knihách (dekády). Za jeho života vyšlo osm knih z první a dvě z druhé dekády (později ještě zbývající dvě z první dekády).

Zatímco první kniha (1679) přináší údaje přírodopisného charakteru (je tu poměrně podrobný popis tvaru a reliéfu české země, vodní sítě, podnebí, květeny a zvířeny), věnuje se třetí kniha (1681) výhradně vlastivědnému popisu Čech. Přináší údaje o hranicích země, a také o jejích jednotlivých krajích. V každém kraji abecedně vypočítává města a hrady (u nichž uvádí nejvýznamnější majitele), dále kláštery a další významné lokality. Konkrétní topografické údaje doplnil o další zajímavosti, například zaznamenáním pověstí, například o Bílé paní.

Spolehlivost a kvalita údajů v pracech Stránského a Balbína obohatila i výuku dějin na pražské univerzitě (Ignác Cornova přeložil do němčiny a obsírně komentoval spis Pavla Stránského; vyšel 1792–1803), ale stala se inspirací i východiskem pro další spisy příbuzného zaměření.

Dílo podobného charakteru, jako vytvořil Balbín pro Čechy, připravoval pro Moravu Tomáš Pešina z Čechorodu (1629–1680), přestože jeho život nebyl s Moravou nijak spojen (narodil se v Počátkách, působil v Kostelci n. Orlicí, Litomyšli a nakonec v Praze). Tak jako Balbín sbíral informace v knihovnách i archivech a jako vlastenec chtěl napsat své dílo v češtině. Zvolil pro ně název *Moravopis*. Ale jeho původní úmysl se neuskutečnil, Pešina nakonec vydal *Prodromus Moravographiae*. Toto dílo lze chápat jako jisté teze k zamýšlenému původnímu projektu. Celek je rozdělen do čtyř knih, z nichž první

a druhá je věnována historii, třetí popisuje náboženské poměry, zatímco čtvrtá se dá považovat za částečně topograficky zaměřenou. Začíná veskrze zeměpisnými daty, kdy charakterizuje polohu Moravy a přináší stručné údaje o horách a vodstvu. Dále popisuje úrodnost země, nerostné bohatství, léčivé vody, ale také jazyk a vlastnosti obyvatel. Pro topografii je významná další část, v níž popisuje zemi podle krajů, a v nich uvádí hrady a zámky (ale bez bližších charakteristik) a významnější města. Kvalita uvedených údajů dosvědčuje hluboké Pešinovy vědomosti. Jeho *Mars Moravicus*, popisující vojenské dějiny Moravy do roku 1526, nepřinesl z hlediska historické topografie nic nového.

Historicko-vlastivědný popis Moravy se také pokusil vytvořit katolický kněz Jan Jiří Středovský (1676–1713). Protože působil po celý život jako venkovský farář v Pavlovicích u Přerova, měl obtížnější podmínky pro shromažďování pramenů než dříve jmenované osobnosti. Daleko důležitější ovšem bylo, že si neosvojil patřičnou kritičnost při práci s prameny, což se projevilo v jeho pracích. Jeho spis o pamětihodnostech Moravy nazvaný *Mercurius Moraviae memorabiliae* (Olomouc 1705) přináší pro topografii velmi málo, jen podrobnější popis Velehradu a Olomouce. O něco bohatší je v tomto směru práce o církevní historii Moravy s názvem *Sacra Moraviae historia sive Vita SS. Cyrilli et Methodii* (Salibaci 1710). V ní popisuje polohu země a všímá si původu jejího jména, ale vlastní topografická část je poněkud rozšířená. Věnuje opět pozornost Velehradu a Olomouci, ale zmiňuje i Radhošť nebo Kotouč u Štramberka, kde zná i zdejší jeskyni. Tak jako jeho předchůdci i on uspořádal své výpisky (Caementa) s úmyslem je vydat pro své následovníky, ale nedošlo k tomu.

Doba osvícenectví přinesla nové prvky také do způsobu, jak bylo popisováno území. Snahy po zdokonalení a prohloubení systematičnosti a obsáhlosti popisu měly společný inspirační zdroj s metodologií tehdy vznikajících velkých encyklopedií. Vznikající soubory dat se již neomezovaly pouze na soukromou činnost jednotlivců (a v podstatě jejich zálibu), ale získaly nové zdroje. Těmi byly informace, které začala od druhé poloviny 18. století shromažďovat státní správa v souvislosti s probíhajícími tereziánskými reformami. Dvorská místa vycházela z předpokladu, že čím více spolehlivých informací bude mít k dispozici, tím lépe a kvalifikovaněji bude moci řídit celý stát. Tyto snahy našly dvojí vyústění – celorakouské a zemské.

Od konce 18. století (a především v první polovině 19. stol.) vznikají práce tzv. oficiální rakouské statistiky. Jejich vznik byl podmíněn rozvojem snah centrálních rakouských správních institucí po důsledném sběru nejrůznějších dat, kterými bylo možno popsat život společnosti a které z této činnosti vyplývaly, a to jako nutného předpokladu pro odpovědné a „osvícené“ řízení státu, zejména jeho hospodářských oblastí. Pro práce statistického zaměření je typická snaha po úplnosti shromážděných údajů. Statistiky přinášejí přehledy a charakteristiky manufaktur a továren, které lze velmi dobře využívat pro topografii s hospodářským zaměřením.

Velkým kvalitativním přínosem pro topografii je vznik systematických topografických příruček na zemské úrovni. Posunem vpřed je koncipování takových děl podle jednotného schématu, které usnadňuje orientaci čtenáře.

Pro Čechy je první takovou příručkou dílo historicky vzdělaného piaristy Jaroslava Schallera *Topographie des Königreichs Böhmens*. Jeho celkem 16 svazků vycházelo v letech 1785–1790. Jaroslav Schaller vycházel při shromažďování údajů pro své topografické dílo z vlastních studií, z literatury, ale především z dotazníkové akce, kterou k tomuto účelu uspořádal. S tištěnými dotazníky o devatenácti bodech se obrátil na farní úřady. Získal tak bohatý materiál z místních zdrojů nejen topografického charakteru, ale i údaje historické a hospodářské. Farní úřady odpovídaly na otázky týkající se jmen, topografické polohy a přírodního popisu míst, jejich majitelů, správního začlenění, počtu obyvatel a domů, stavu zemědělství, průmyslu a obchodu, význačných budov, ale také historických událostí apod.

Příručka je zpracována jednotně. Jednotlivé svazky jsou koncipovány podle tehdejších krajů. Po úvodní charakteristice kraje následují popisy jednotlivých panství a měst s jejich vesnicemi. Do soupisu zahrnul kromě existujících lokalit také informace o zničených a zaniklých místech včetně hradů a klášterů. Lokality nejsou ale řazeny abecedně, nýbrž jejich umístění v díle vychází z jejich polohy. To ale není zásadní orientační problém pro uživatele, protože k rychlejšímu vyhledávání míst je k dispozici abecední rejstřík. Dílo ale má i nedostatky v někdy nekritickém přejímání údajů a zpráv od informátorů. Samotné Praze věnoval Schaller zvláštní čtyřdílnou publikaci *Beschreibung der Kgl. Haupt- und Residenzstadt Prag* (1794–1797).

Ve stejné době jako Schaller zpracoval pro Moravu obdobně zaměřené příručky František Josef Schwoy (1742–1806) pod názvem *Topographische Schilderung des Markgrafthums Mähren* ve dvou svazcích (1786), a *Topographie vom Markgrafthum Mähren* (1793–1794) původně už ve čtyřech dílech (ale vyšly jen tři, čtvrtý zůstal v rukopise).

Na Schallerovo dílo navázala ve třicátých letech 19. stol. nově zpracovaná a dokonalejší topografie *Das Königreich Böhmen, statistisch-topographisch dargestellt*. Také tato příručka byla rozvržena do 16 svazků, které vycházely v letech 1834–1839. Jako vydavatel je pod ní podepsán Johann Gottfried Sommer, ale její vznik je v podstatě společným dílem. Podkladový základ pro ni vytvořil profesor malostranského gymnázia Josef Eichler, který dlouhodobě připravoval vydání nové topografie. Ke shromažďování údajů kombinoval vlastní výzkum s organizováním dotazníkové akce. Jeho dotazníky byly podrobnější než Schallerovy, obsahovaly 38 bodů. Pro nemoc však nemohl dílo dokončit, ale jím sebraný a částečně i zpracovaný materiál umožnil Sommerovi pravidelné vydávání jednotlivých svazků v ročních intervalech. Za svého života stačil připravit 15 dílů, poslední vydal po jeho smrti František Xaver Zippe, jenž se také podílel na předešlých svazcích, do nichž napsal úvodní fyzikálně statistické přehledy krajů. Samostatně zpracoval také některá panství.

Nová topografická příručka přinesla oproti Schallerovu dílu větší množství údajů zejména o hospodářském stavu země a je cenným zaznamenáním informací z počáteční

fáze průmyslové revoluce. Pro různá fyzikální data byly využity Kreibichovy mapy. Historické údaje při popisu jednotlivých panství byly většinou převzaty ze Schallera, ale další informace o rozloze, počtu obyvatel, komunikacích nebo hospodářství znamenají rozšíření informační základny.

Podobný vývoj byl i na Moravě. Na již nevyhovující Schwoyovu příručku navázaly nové topografie mnicha rajhradského kláštera Řehoře Wolneho (1793–1871). První se jmenuje *Die Markgrafschaft Mähren topographisch, statistisch und historisch geschildert* (1835–1842; 6 dílů). Příručka je rozdělena podle tehdejších šesti moravských krajů. Každý z nich má úvod, kde jsou obecně popsány jeho přírodní a hospodářské poměry. Další popis kraje je členěn podle panství, kdy je nejprve stručně určena jeho poloha. Pak následuje historie vlastníků a podrobná charakteristika jeho rozlohy, přírodních zvláštností, počtu obyvatelstva, religiozity i jeho jazyka a konkrétních hospodářských poměrů. Na závěr jsou vyjmenovány a popsány lokality, z nichž dominium sestává, jejich původní a jazykově jiné názvy, poloha, počet domů a obyvatel a významné stavby v obci. K orientaci po takto koncipované příručce pomáhá uživateli rejstřík místních jmen.

Zatímco první příručka je věnována popisu všech lokalit na Moravě, druhou je možné označit za specializovanou. Je zaměřena na moravskou církevní topografii s názvem *Kirchliche Topographie von Mähren meist nach Urkunden und Handschriften* (1855–1866; 10 dílů). Dílo je uvedeno statistickým přehledem celé arcidiecéze, za ním následuje přehled olomouckých biskupů a arcibiskupů (od 1777) a přehled duchovních řádů, jejichž kláštery a kostely na Moravě stojí nebo stály. Topografický soupis je rozdělen podle církevního členění primárně na diecéze – arcidiecézi olomouckou (5 sv.) a diecézi brněnskou (5 sv.). Každá z nich je pak členěna na arciproboštvství a ty potom na děkanáty. U nich je stručně popsána jejich poloha a příslušnost k tehdy nově zřízeným okresům, počet duchovenstva, jméno děkana a školního dohlázeatele, jakož i počet duší a jejich vyznání. V rámci děkanátů jsou popisovány konkrétní fary. U nich je nejprve zaznamenána její poloha a přiřazené obce, které k ní náležejí. Následuje počet duší, jejich vyznání a počet žáků ve škole, dále patron fary, příslušnost k panství, jméno aktuálního faráře a popis kostelní stavby a fary, včetně jejího obvěnění. Mimo cenného údaje, kdy začínají farní matriky, přinášejí texty také pozoruhodné údaje, jako např. o možnostech výhledu z fary do krajiny. Popis je dokončen historickým výkladem.

Obě Wolneho topografie jsou cenným zdrojem informací po stránce osídlení, počtu obyvatelstva, církevních nebo hospodářských poměrů především v první polovině 19. století. Také historické charakteristiky jednotlivých lokalit, jejichž popis v podstatě vychází z pramenné základny, přinášejí mnohdy neznámé zprávy. Ty je ale třeba ověřovat komparací se souvisejícími doklady, protože údaje jsou v některých případech přejímány s důvěřivostí odpovídající době vzniku. Zprávy jsou cenné proto, že je autor mohl čerpat z pramenů, které mohou být nyní již ztraceny.

Na vznik topografických příruček měl vliv také rozvoj kritického historického bádání od konce 18. století. Těžiště práce historiků tohoto období spočívá v tom, že se sice zabývali především problematikou politických dějin, ale při práci s prameny registrovali topografické informace v nich obsažené. Z tohoto hlediska má velký význam František Palacký (1798–1876). Při práci na svých Dějinách národu českého v Čechách a na Moravě získal tolik informací ze studia pramenů, že je bylo možné využít i k vydání dalších prací. Z hlediska historické topografie je nejvýznamnější z těchto studií jeho *Popis království Českého, čili podrobné poznamenání všech dosavadních krajův, panství, statkův, měst, městeček a vesnic, někdejších hradův a tvrzí, též samot a zpustlých osad mnohých v zemi České, s udáním obyvatelstva dle popisu r. 1843 vykonaného* (1848). Na dobu svého vzniku se stále používá, protože kromě správního členění Čech přináší údaje o počtu domů a obyvatel na základě výsledků sčítání v roce 1843 i údaje o zaniklých lokalitách a historickém stavu země před rokem 1620. Získané poznatky pro přípravu svého historického díla využil také při sestavování *Historické mapy Čech 14. století*.

Palackého práce měly velký vliv na mnoho badatelů, protože podnítily vydávání topografických slovníků a jiných historicko-topografických prací v pozdější době, rozvíjených především v souvislosti s tzv. historickou vlastivědou.

Snad nejvýznamnějším příkladem takového propojení je dílo Augusta Sedláčka (1843–1926) *Hrady zámky a tvrze království Českého* (1882–1927). Jeho 15 dílů přináší popis 415 hradů a hrádků, 117 zámků, 2423 opevněných tvrzí v Čechách bez Kladska a Chebska s přehledy dějin lokalit i jejich majitelů, což doplňují plány objektů, rodokmeny významných rodů, pečete a různé dalšími dokumenty (ukázky korespondence). Toto monumentální dílo obsahuje bohatství údajů získaných vlastní obhlídkou lokalit i čerpaných z pramenů (i za pomoci spolupracovníků) a proto poskytuje dobrou základnu a východisko pro topografické bádání. Sedláček ale neuložil do svého díla vše, co se mu podařilo shromáždit, ale využil bohatství sebraného materiálu k sestavení dalších topografických prací, jako je *Místopisný slovník historického Království českého* (1908) nebo *Snůška starých jmen, jak se nazývaly v Čechách řeky, potoky, hory a lesy* (1920).

Také právní historik Hermenegild Jireček (1827–1909) využil získané poznatky při práci na svém díle z českých právních dějin k publikování několika topograficky zaměřených prací, jako *Místopis Čech v Kosmově kronice* (1892) nebo *Antiqua Bohemiae usque ad exitum saeculi XIII. topographia historica* (1893). Jireček také v roce 1897 navrhl České akademii vydávání „Historického atlasu českých zemí“, protože si jako jeden z prvních uvědomil význam historických map pro prezentaci topografických dat.

Historické bádání v této době postupně přechází od prosté registrace faktů k jejich vývojovému zařazování a zhodnocení. Zájem o národní dějiny i prohloubení metodiky historické práce paradoxně také akcelerují různé ostré protičeské útoky německé šovinistické historiografie, která interpretuje působení německého živilu na území Českých zemí jako kulturní misi, zdůrazňuje jeho prioritu v nejstarších dějinách a rází teorie

o nepřetržitém osídlení českých zemí germánským obyvatelstvem od dob Markomanů i po příchodu Slovanů. Představitelé české inteligence se naopak snažili prokázat autochtonnost a svéráznou kulturu Slovanů. Současníkům se zdálo, že tyto mnohdy vyhrocené spory nebylo možné rozhodnout stávajícími historickými důkazy. Proto se obraceli také k archeologii, která měla velký potenciál v přinášení nových poznatků.

K prezentaci těchto nových objevů, ale také k registrování vlastivědných (a mezi nimi také topografických) údajů nejrůznějšího druhu dobře sloužily nově zakládané odborné časopisy. Nejstarším a nejdéle existujícím našim periodikem je tzv. *Muzejník*, jenž začal vycházet v roce 1827. Původně se jmenoval *Časopis společnosti vlastenského Museum v Čechách*, v letech 1831–1854 nesl název *Časopis Českého museum*, pak v období 1855–1922 *Časopis Musea království Českého*, až byl nakonec v roce 1923 přejmenován na *Časopis Národního musea*. Tento název si podržel dodnes.

Dalším časopisem podobného charakteru jsou *Památky archeologické a místopisné*, které vycházejí od roku 1854 (první redaktor Karel Vladislav Zap) do dnešní doby. Jejich vydávání souvisí se zřízením Archeologického sboru při muzeu v roce 1843, jenž začal v roce 1852 vydávat *Archeologické listy*. Ty byly zakrátko (po neúspěšném začátku) přejmenovány na *Památky archeologické a místopisné*. Roku 1893 začal vycházet *Časopis Společnosti přátel starožitností českých* (první redaktor byl Josef Věroslav Šimák), dnes po násilné přetržce a sloučení pod titulem *Muzejní a vlastivědná práce / Časopis Společnosti přátel starožitností*.

Dokladem propojení topografie s vlastivědou je vydavatelský projekt nazvaný *Vlastivěda moravská*. Priorita myšlenky na vydání moravské vlastivědy pochází od Vlasteneckého spolku muzejního v Olomouci (VSMO), založeného roku 1883. U něho ale převládla jeho muzejní funkce, takže realizace se chopil Muzejní spolek (MS), založený roku 1887 v Brně, jenž měl ve svých stanovách kromě muzejní sbírkotvorné činnosti také místopisné, publikačně-vlastivědné historické záměry. Postupně se orientoval na vlastivědnou publikační činnost. Nová vlastivěda měla nahradit již zastaralou historickou topografii Řehoře Wolného, vyšlou před půl stoletím. Na rozdíl od ní měla být nová vlastivěda psána česky.

Nová vlastivěda byla koncipována značně ambiciózně, protože měla poskytnout čtenáři široké spektrum údajů, přírodovědné, místopisné, etnografické, kulturní, sociální a ekonomické údaje, ale také popis památek a významných staveb. Takto koncipované dílo představovalo ovšem počín vysoko nad síly jednotlivce, úkol vyžadoval kolektiv. Důležitým pomocníkem při jejím sestavování měly být dotazníky, jež se tázaly na požadované údaje, a které měli vyplňovat dobrovolní spolupracovníci.

Vlastivěda moravská začala vycházet roku 1897, a to nejprve všeobecnou částí. První svazky pojednávají o přírodních a zeměpisných poměrech, dějinách Moravy (Dvořák) a Moravě za pravěku (Červinka). Popis země byl uspořádán podle soudních okresů, přičemž byla práce rozdělena mezi oba muzejní spolky, zpracování 39 soudních okresů stálo pod dohledem VSMO, zatímco na 38 dohlížel MS.

Hodnota jednotlivých svazků je velmi rozdílná. Podepsala se na tom především nevyrovnanost autorského kolektivu – vedle školených historiků (František Kameníček, F. J. Rypáček, František Šujan) je tvořili většinou autoři z řad amatérů, učitelé, duchovní, ale také lékárník nebo berní úředník. Ti podle schopností sice nadšeně vykonávali drobnou vlastivědnou práci, ale v jejich činnosti se projevovala neznalost základních badatelských metod. Díky tomu spatřovali cíl svého konání v hromadění často náhodných a nevýznamných faktů, aniž by je podřídili výběru nebo se je pokusili zpracovat. Tak se stalo, že v celém souboru řada svazků působí nesourodě a je metodicky chybně zpracovaná.

Proto již dobová kritika vytýkala, že jsou zařazovány náhodné, různorodé a přitom mnohdy nevýznamné informace. U amatérských pracovníků byla ovšem velkým nedostatkem absence studia archivních pramenů pro zpracování historického popisu. Nejen, že nevyužívali novější literaturu, ale zhusta zůstávali závislí na Wolném, případně další starší literatuře. Odtud nekriticky přebírali historické údaje a opakovali zastaralé poznatky, což vedlo k tradování řady omylů. Historický výklad často ovlivňují zejména údaje z tzv. Bočkových falz. (Jde o zcela vymyšlené „středověké“ listiny o nikdy neexistujících událostech, které sestavil a tak falšoval Antonín Boček. Věrohodnost se jim snažil zajistit tím, že je publikoval v prvních dílech Moravského diplomataře, který sám vydával). Důsledky lze pocítit ještě v současnosti, protože díky starším svazkům vlastivědy tyto do historického výkladu nepatřící události (protože se nikdy nestaly) zůstávají hluboko v historickém povědomí vlastivědných pracovníků i veřejnosti.

Vlastivěda moravská vycházela zejména na počátku století, některé svazky za první republiky. Postupně se pod vlivem kritiky prohlubovala a měnila metodika jejího zpracování. Za vrchol starší koncepce lze považovat zpracování Novoměstského okresu J. F. Svobodou (vyšlo roku 1948). Další svazky se objevily po delší přestávce až v druhé polovině šedesátých let (1965 Vyškovsko; 1969 Břeclavsko). Zpracovány byly ale podle jiných zásad než původní díly. Odlišovaly se především v tom, že byly koncipovány ve smyslu komplexního zpracování regionu, nebyly tedy již vydávány podle soudních okresů, nýbrž podle územního členění nově platného od 1960. Šlo také o kolektivní dílo, jehož zpracování se účastnila celá řada předních vědců z různých oborů, což sice podstatně zvýšilo odbornou úroveň publikace, ale na druhou stranu poněkud potlačilo (až vyloučilo) spolupráci s místními vlastivědci a vlastivědnými kroužky. Tím unikly některé zajímavé lokální informace výlučně vlastivědného charakteru.

Čechy nemají svoji vlastivědu. Ve stejném roce jako Vlastivěda moravská začal vycházet *Soupis památek historických a uměleckých v Království českém* (1897). Byl zamýšlen jako systematická sbírka publikací, jejímž úkolem bylo pořádně zachovaných dějepisných a výtvarných památek v Čechách. Inspirací se staly soupisy památek zejména v německých zemích, kde takovou příručku měla již tehdy téměř každá provincie. Bezprostředním vzorem pro pracovní program byl rakouský soupis, redigovaný Maxem Dvořákem a vycházející od r. 1907. Český soupis historických památek byl uspořádán

podle politických okresů (svazek = okres). V každém svazku jsou seřazeny v abecedním uspořádání lokality, v nichž se nalézají nějaká památka z oboru archeologie, stavitelství, malířství nebo jiného uměleckého oboru. Každý takový objekt nebo předmět je výstižně popsán a změřen, přičemž slovní popis je zpravidla doprovázen ilustrací nebo fotografií, a také seznamem dosavadní literatury.

V období po vzniku Republiky československé (1918) se postupně prosadilo chápání historické vlastivědy jako zastřešující vědy nad dalšími disciplínami. Historická topografie se tedy vyvíjela v rámci pěstování vlastivědy.

Tento názor prosazoval především Josef Vítěslav Šimák (1870–1941) a jeho žáci. Např. historická geografie a v jejím rámci historický místopis byly chápány pouze jako oddíl historické vlastivědy. Své představy vtělil do rozsahově nevelkého článku *O stavu a úkolech české vlastivědy* (1929). Šimák takto chápanou vlastivědu prezentoval především ve svých vysokoškolských přednáškách o historickém zeměpisu Čech (v roce 1921 byl jmenován profesorem historické vlastivědy Československa na FF UK) a ovlivnil tak nemalý počet historiků, učitelů, pracovníků musejí i regionálních badatelů (jeho přednášky byly jako učební text připraveny na základě záznamů jeho přednášek posluchači a vydány bez autorových korektur a úprav).

Jeho stěžejním dílem historicko-topografického charakteru je *Středověká kolonizace v zemích českých* (1938). Práce poskytuje podrobný přehled historického místopisu Čech až po husitství, jak se jeví z dochovaných pramenů. Základem díla je shromáždění skutečně obrovského množství pramenných dokladů, které jsou vyloženy v historických souvislostech. Diskutabilní je rekonstrukce rozsahu německé kolonizace. Na rozdíl od názvu je ostatním zemím věnována jen malá pozornost (Hlava VIII), těžiště práce leží popisu Čech (najdeme zde odkaz na Hosákův Historický místopis země Moravskoslezské).

Šimákův žák František Roubík (1890–1974) se stal jeho pokračovatelem na filozofické fakultě Karlovy univerzity, kde byl roku 1934 jmenován docentem historické vlastivědy. Ztotožnil se a rozvíjel Šimákovo chápání vlastivědy, což formuloval ve své známé *Příručce vlastivědné práce* (1941). Odtud je zřejmé, že považuje historickou vlastivědu za nadřazenou disciplínu jiným, jako historické geografii nebo topografií. Ty pak chápe jako její pomocné vědy, i když jejich úkoly stanovuje již šířeji. V své vlastní odborné práci se zaměřil především na pěstování a rozvoj historické geografie, do historické topografie zasáhl dílem *Soupis a mapa zaniklých osad v Čechách* (1959).

Další Šimákův žák Ladislav Hosák (1898–1972) viděl těžiště své práce v historické topografii. Ještě jako středoškolský profesor začal sbírat doklady k místopisu Moravy. Z nich vydal ve třicátých letech 20. století devítisvazkový *Historický místopis země Moravskoslezské* (1933–1938; v roce 1938 vyšlo vše znovu v jednom svazku, reprint 2004), jenž byl chápán jako náhrada zastaralých místopisů. Převažují v něm ovšem historické hledisko a v něm zprávy středověké a raně novověké do 17. století, další údaje jsou

mezerovitě. Jednotlivé lokality jsou členěny podle rozdělení země na panství k roku 1848, přičemž místopis zachycuje i zprávy o zaniklých vsích.

Po skončení druhé světové války přešel na olomouckou univerzitu, kde po roce 1945 vedl přednášky z historické geografie a roku 1950 tam vybudoval Ústav pro historickou vlastivědu. Významným rysem jeho činnosti je topografická práce a z ní vyplývající sestavování příruček.

Rozšířením výše zmíněného *Historického místopisu* po roce 1848 a navázáním na něj je obsáhlý *Historický místopis Moravy a Slezska pro období kapitalismu a socialismu* (1966–2012, 16 svazků), jehož přípravy se kromě Ladislava Hosáka účastnilo více pracovníků olomouckého pracoviště (zejména Josef Bartoš, Jindřich Schulz a Miloš Trapl).

Dílo je koncipováno jako topograficko-historický slovník, obsahující základní údaje o topografickém, demografickém, správním, hospodářském, politickém a kulturním vývoji pro jednotlivé obce a okresy. Každý svazek obsahuje vždy několik okresů, přičemž základním časovým mezníkem pro rozdělení území je rok 1948. Struktura politických a soudních okresů tedy respektuje správní členění před reformou v roce 1949. Hlavním důvodem je, že se tato příručka zaměřuje především na období 1848–1948, časový přesah do roku 1960, jak je uvedeno v titulu díla (a na rozdíl od původního záměru), je zohledněn pouze v úvodních částech popisů. Týká se to především výkladu případných různých správních změn nebo upozornění na proměny pojmenování, jimiž lokality po roce 1948 prošly. Toto vysvětlení usnadňuje orientaci a lze je chápat jako most k současnosti.

Nejprve je charakterizován okres jako celek svými základními geografickými, demografickými a správními údaji (jeho územní a správní vývoj, úřady a instituce, rozloha, počet obyvatelstva a jeho národnostní a náboženské složení). Následuje popis hospodářského a sociálního vývoje (průmysl a řemeslo podle odvětví a velikosti podniků, zemědělství a lesnictví podle druhu a držby půdy, druhy plodin, struktura obyvatelstva podle povolání, doprava, služby, sociální poměry, zdravotní a sociální péče), politického a spolkového života (zejména politických stran, výsledků parlamentních voleb), nakonec jsou popsány školské, církevní, kulturní a tělovýchovné instituce a významné památky a uvedena literatura.

U každé lokality je pak popsáno její umístění, připomenuty názvy obce (český i německý) a případný správní vývoj (slučování nebo dělení). Následuje celková charakteristika obce po stránce hospodářské (průmysl, zemědělství, lesnictví, služby, zdravotnictví) a politické (politické strany, výsledky parlamentních voleb, základní politické události). Následuje popis školství, kultury a důležitých památek.

Počátky vydávání tohoto díla spadají do doby, kdy se prosadila historická vlastivěda jako zastřešující disciplína, v jejímž rámci se vyvíjely nebo existovaly jiné obory, např. historická geografie, topografie a jiné. Pojem historická vlastivěda se stal v 60. letech 20. stol. předmětem rozsáhlých diskusí. Střetávalo se v nich úplné odmítání pojmu a vymezení místa vlastivědy mezi ostatními disciplínami. Nakonec převládl názor, že

„historická vlastivěda je disciplínou, která na základě poznatků jednotlivých vědních oborů usiluje o geografickou, fyzikální, ekonomickou, historickou a politickou charakteristiku prostředí, v němž probíhají dějinné procesy“. Do takto široce koncipované definice vlastivědy jistě lze topografickou práci začlenit. Neznamená to ale, že by se měla historická topografie považovat za její pouhou pomocnou vědu. Její úkoly jsou jiné, především nejsou tak široké a komplexně zamýšlené.

Při olomoucké univerzitě bylo vytvořeno pracoviště pro historický místopis, které se zabývalo sestavováním slovníku místních jmen. Tato činnost se stala jistým inspiračním zdrojem úvah o historické topografii, jak ji lze nalézt v několika článcích Josefa Bartoše, ale také v topograficky orientovaných studiích Jindřicha Schulze. Josef Bartoš ve svém příspěvku *O historickém místopisu na Moravě* popsal problematiku topografie a principy při sestavování topografických příruček.

Výběr z literatury:

Barteček, Ivo: Übersicht der topographischen Arbeit in den Ländern der böhmischen Krone. In: Dvořáková, Vlasta: *Topographische Texte und Übungen*. Ostrava 1997, s. 7–14
Fukal, Rudolf: Dějiny Musejního spolku v Brně (1882–1952). *VVM* 7, 1952, s. 206–229
Kašpar, Jaroslav: Vybrané kapitoly z historické geografie českých zemí a z nauky o mapách. (Skripta FF KU). Praha 1990 (s. 19–36)

Psíková, Milada: Dějiny Vlasteneckého spolku muzejního v Olomouci. In: *Živé tradice. K 100. výročí založení prvního českého muzea v Olomouci*. Olomouc 1983, s. 5–62

Roubík, František: *Přehled vývoje vlastivědného popisu Čech*. Praha 1940

Semotanová, Eva: *Historická geografie českých zemí*. Praha 2006 (s. 28–37)

Schulz, Jindřich: Místopisné a vlastivědné projekty. In: *Metodické otázky regionálních dějin*, Praha 1980, s. 60–66

Verbík, Antonín – Janák, Jan: Sto let Muzejní a vlastivědné společnosti v Brně. In: *Rodná země – sborník k 100. výročí Muzejní a vlastivědné společnosti v Brně a k 60. narozeninám PhDr. Vladimíra Nekudy, CSc.*, s. 17–51

Současné výstupy historické topografie

V současné době se jako práce z historické topografie označují výstupy v následujících směrech. Prvním z cílových výstupů je vytvoření topografické příručky (lexikonu), která prezentuje popis vybrané části území, druhým jsou pak specializované studie s topografickým zaměřením. Dále jsou topografická data prezentována kartografickou formou jako rekonstrukční mapy. Cenné jsou rovněž statistické lexikony.

Příručky:

První se soustřeďuje na sestavování a vydávání příruček dokumentačního a informačního charakteru. Je pro ně typické, že lokality jsou popsány údaji stejného druhu, přičemž jejich výběr se odvíjí od charakteristiky prezentovaného souboru. Jednotlivá hesla jsou zpracována proporcionálně. Obvykle jsou lokality prezentovány v historické retrospektivě. Tyto pomůcky nemusejí nutně být vydány ve formě knihy, ale mohou být publikovány v odborném časopise. Inspiračním zdrojem jejich uspořádání a obsahu jsou již vydávané topografie. Starší zkušenosti měly (a budou mít) velký vliv na to, co má v takové příručce být obsaženo, případně jakých chyb je nutné se vyvarovat.

Pro tento typ publikací by mělo být typické:

- mají obsahovat ucelený soubor lokalit

Nejčastěji se jedná o soubor lidských sídlišť nebo objektů stejného charakteru, a to na zvoleném území, které je vymezeno s ohledem na přirozené správní nebo historické souvislosti (země, kraj, region...). Je-li popsán zvolený prostor jako celek v úvodu příručky, pak se soustřeďuje jen na skutečnosti společné celému souboru.

- všechny jednotky souboru jsou popsány v jednotné struktuře stejným způsobem.

Strukturování textu zpravidla automaticky zajistí, že se uživateli dostanou informace stejného druhu v proporcionálním množství. V nutných případech lze však některou část popisu (struktury) i vynechat, jestliže požadovaný údaj není z vážných důvodů k dispozici nebo neexistuje. Výběr struktury popisu a jeho položek, tedy toho, co bude taková příručka obsahovat, závisí na autorovi (autorech) publikace a může být v rozporu s očekáváním čtenářů nebo se lehce stát předmětem odborné kritiky. Proto je nutné výběr přinášených informací a hloubku popisu pečlivě zvážit a eventuálně komentovat v úvodních částech.

- popis lokalit je sice stručný, ale výstižný.

Příručky tohoto druhu se vyhýbají obsáhlým a květnatým formulacím, ale údaje nemohou být v nich prezentovány jen ve formě čísel či tabulek. Nemohou suplovat vědecké články nebo monografie na jedné straně ani statistické lexikony a jiné administrativní pomůcky na straně druhé. Jde vždy o kompromis mezi těmito krajními mezemi,

o zvolení takové formy popisu lokalit ve výstižných (i když zjednodušených) slovních spojení (i s pomocí zkratk a značek), aby výsledek byl efektivní.

– popis každé jednotky by měl být ukončen odkazem na zdroje informací.

Odkazy na pramennou základnu jsou pro příručky tohoto typu mimořádně důležité, a to ze dvou důvodů – jednak slouží k případnému ověření informací, které jsou v lexikonu uvedeny, potom také mohou uživateli v případě jeho zájmu pomoci při rozšiřování vědomostí o konkrétní jednotce.

Topografické příručky, které v současné době vznikají, bývají většinou sestaveny jako lexikon jednotlivých objektů, vybraných podle specifických charakteristik (hrady, zámky, kláštery, města atd.). Přinášejí jejich výslovně vymezený přehled na sledovaném území. Jednotlivé lokality popisují ve stejných parametrech a stručně je zasazují do historických souvislostí. Jejich příklady jsou:

Durdík, Tomáš: Ilustrovaná encyklopedie českých hradů

Foltýn, Dušan a kol.: Encyklopedie moravských a slezských klášterů

Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku (kolektiv autorů)

Kuča, Karel: Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku.

Lexikon historických míst Čech, Moravy a Slezska (kolektiv autorů)

Musil, František – Úlovec, Jiří: Zaniklé hrady, zámky a tvrze na Moravě a ve Slezsku

Nekuda, Vladimír: Hrádky a tvrze na Moravě a ve Slezsku

Plaček, Miroslav: Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí

Poche, Emanuel a kol.: Umělecké památky Čech

Samek, Bohumil: Umělecké památky Moravy a Slezska

Úlovec, Jiří: Zaniklé hrady, zámky a tvrze v Čechách

Vlček, Pavel: Ilustrovaná encyklopedie českých zámek

Vlček, Pavel a kol. Encyklopedie českých klášterů

Studie:

Pro studie z historické topografie neplatí obecná pravidla, která charakterizují běžné topografické lexikony. Podle svého charakteru jsou v podstatě dvojího druhu:

a) první skupina zahrnuje práce, které na vymezeném území sledují zvolený fenomén, např. vývoj pozemkové držby na určitém panství nebo v mezích širšího regionu, vývoj církevní organizace, osídlení, kolonizaci apod. Vytčené téma zpracovávají komplexně. Tyto studie jsou obsáhlejší a v některých případech jsou vydány jako monografie. Příklady: Boháč, Zdeněk: Středověké kláštery v Čechách a na Moravě v době předhusitské. HG 28, 1995, s. 137–151

Čechura, Jaroslav: Struktura pozemkové držby v západních Čechách na počátku husitské revoluce. Sborník historický 31, 1985, s. 5–53

- Hosák, Ladislav: Středověká kolonizace dyjsko-svrateckého úvalu. Praha 1967
- Hosák, Ladislav: Historický místopis hradskeho obvodu olomouckého do pol. 14. století. AUPO – Historica 1964, s. 45–90
- Hosák, Ladislav: Středověká kolonizace karpatské oblasti. ČSPS 65, 1957, s 1–8
- Charouz, Zdeněk: Příspěvek k moravské topografii. ČMM 103, 1984, s 312–319
- Kůrka, V: Ke kolonizaci Chomutovska. ČSPS 67, 1960, s 129–146
- Musil, František: Osídlování Poorlicka v době předhusitské. Ústí nad Orlicí 2002
- Smetana, Jan: K topografii areálů středočeských měst ve 13. a 14. století. ČsČH 27, 1979, s. 573–595
- Šimák, Josef V.: Středověká kolonizace. České dějiny I. 5. Praha 1938

b) do druhé skupiny lze zahrnout různě rozsáhlé historické články v odborných časopisech, v nichž jsou cíleně sledovány topografické jevy a souvislosti. Autor podrobuje zkoumání obvykle sídliště (nebo jejich části) ve zvoleném okruhu, jeho výběr není také tak rozsáhlý a soustřeďuje se např. na území kláštera, panství, či města, nebo je naopak omezen na jeho zcela malou část. Volba se vůbec nemusí odvíjet od územního hlediska, ale základem zkoumání se může stát určitý typ historického pramene. Na takto vymezené problematice si potom badatel zvolí speciální úkol, přičemž primárně sleduje topografické jevy. Tyto články a studie se tedy zabývají řešením některého specifického topografického problému, týkajícího se jen omezeného počtu lokalit. Poměrně často se topografické otázky řeší v souvislosti s bádáním o dějinách osídlení. Soubor článků tohoto druhu lze nejlépe charakterizovat konkrétními příklady:

- Sedláček, August: Příspěvky k nejstarší moravské topografii (ČMM 30, 1906)
 Článek se zabývá lokalizací statků olomouckého biskupství, jak jsou uvedeny ve známé Zdíkově listině z let 1141/1142 (CDB I, č. 115).
- Hosák, Ladislav: Preser, Prešovice, Přeskače a Příštpo (Jižní Morava 5, 1969, s. 135–136)
 Autor ve snaze zamezit zmatkům při identifikaci podobně znějících místních jmen rozděluje pramenné zmínky mezi jmenované lokality.

Více studií se zabývalo problematikou lokalizace vsi Pulína, po níž se psal zakladatel dolnokounického kláštera. Např.:

- Konečný, Lubomír: K otázce lokalizace Pulína. (XVI. Mikulovské sympozium 1986, Praha 1987, s. 175–180)
- Charouz, Zdeněk: Znovu k tzv. zakládací listině kláštera dolnokounického. XVI. Mikulovské sympozium 1986, Praha 1987, s. 181–184
- Skutil, Jan: Diskusní příspěvek ke koreferátu Z. Charouze, Znovu k tzv. zakládací listině kláštera dolnokounického. XVI. Mikulovské sympozium 1986, Praha 1987, s. 185–186

Rekonstrukční mapy:

Zjištěná topografická data bývají prezentována také kartografickou formou sestavováním tzv. rekonstrukčních map. Ty na vymezeném území zaznamenávají zvolené fenomény (např. zámky, kláštery, knihovny, manufaktury, ale i místa stávek či zavádění průmyslu). Další kartografické údaje jsou omezeny jen na hlavní orientační body nebo zcela vynechány, takže vznikají jednoduché mapy. Grafická forma zobrazení topografických informací je velmi názorná pro svou přehlednost. Tyto rekonstrukční mapy bývají sestavovány do větších celků – pak jsou nazývány jako „Historické atlasy“, nebo doprovázejí topografické studie jako jejich přílohy.

Výběr z literatury:

Akademický atlas českých dějin. Ed. Semotanová, Eva a kol. Praha 2014

Atlas československých dějin. Ed. Purš, Jaroslav a kol. Praha 1965

Atlas Republiky československé. Praha 1935

Atlas světových dějin, 1. díl pravěk-starověk. Praha 1995. 2 díl středověk-novověk. Praha 1996

Atlas životního prostředí a zdraví obyvatelstva ČSFR. Praha-Brno 1992

Boháč, Zdeněk: Atlas církevních dějin českých zemí 1918–1999. Kostelní Vydří 1999

Československý vojenský atlas. Praha 1965

Historický atlas měst ČR (od roku 1995, pokračující řada)

Semotanová, Eva: Atlas českých dějin I (do roku 1619). Praha 1998. II (1620–1993) Praha 2003.

Statistické lexikony:

Další vítanou pomůckou topografické práce představují topografické lexikony, které jsou sestavovány na základě statistických dat. Jsou vydávány periodicky (ale nepravidelně) od roku 1869, název Statistický lexikon obcí je používán od roku 1921, kdy nahradil předchozí seznam míst nebo repertorium. Charakteristika využitelných informací ze statistických lexikonů vyplývají z obsahu posledního z nich (už třináctého v řadě) z roku 2005. Přináší tyto informace:

- Retrospektivní přehled o počtu obyvatel v letech 1869–2001 podle krajů, okresů a měst s více než 10 tisíci obyvateli
- Seznam měst České republiky k 1. 1. 2005
- Seznam obcí s příslušností k obci s rozšířenou působností, k pověřenému obecnímu úřadu, matričnímu úřadu a stavebnímu úřadu se sídlem v jiném okrese k 1. 1. 2005
- Přehled změn v územním členění a v názvech obcí a jejich částí, ke kterým došlo v období od 1. 1. 1993 do 1. 1. 2005
- Seznam vybraných částí obce a jejich kódů
- Seznam obcí s rozšířenou působností k 1. 1. 2005

- Počet obcí, částí obcí a základních sídelních jednotek podle krajů a okresů
- Seznam obcí, částí obcí a základních sídelních jednotek podle krajů a okresů (největší část)
- Abecední seznam obcí, částí obcí a základních sídelních jednotek (pro hledání lokality; obce mohly přejít do jiného kraje, okresu)

Výběr z literatury:

Doskočil, Karel: Popis Čech r. 1654 : souhrnný index obcí, osad a samot k berní ruli: rekonstrukce ztracených částí ruly, hlavní změny statků do r. 1779, seznam majitelů deskových statků, mapy krajského rozdělení Čech, komunikací a Kladska v době ruly. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1953–1954

Kašpar, Jaroslav: Vybrané kapitoly z historické geografie českých zemí a z nauky o mapách. (skripta FF KU) Praha 1990 (s. 19–36)

Palacký, František: Popis království Českého, čili podrobné poznamenání všech dosavadních krajův, panství, statkův, měst, městeček a vesnic, někdejších hradův a tvrzí, též samot a způstlých osad mnohých v zemi České, s udáním obyvatelstva dle popisu r. 1843 vykonaného. Praha 1848

Roubík, František: Přehled vývoje vlastivědného popisu Čech. Praha 1940

Sedláček, August: Hrady zámky a tvrze království Českého. 15 dílů. Praha 1882–1927

Sedláček, August: Místopisný slovník historického Království českého. Praha 1908

Sedláček, August: Snůška starých jmen, jak se nazývaly v Čechách řeky, potoky, hory a lesy. Praha 1920

Sedláček, August: O starém rozdělení Moravy na kraje. ČMM 15, 1891, s. 18 n., 118 n., 196 n., 298 n.

Sedláček, August: O starém rozdělení Čech na kraje. Praha 1921

Semotanová, Eva: Historická geografie českých zemí. Praha 2006 (s. 28–37)

Šimák, Josef Věroslav: Středověká kolonizace v zemích českých. České dějiny I/5. Praha 1938

Práce oficiální rakouské statistiky (chronologické pořadí):

Schreyer, Josef: Kommerz, Fabriken und Manufakturen des Königreichs Böhmen. 2 Bd. Prag-Leipzig 1790

Rieger, Josef Antonín: Materialien zur alten und neuen Statistik von Böhmen. 12 Bd. Leipzig-Prag 1787–1794

Schnabel, Georg. N: Tafeln zur Statistik von Böhmen. Prag 1848

Topografické lexikony:

Čechy:

Schaller, Jaroslav: Topographie des Königreichs Böhmens. 16 Bd. Prag 1785–1790

Schaller, Jaroslav: Beschreibung der Kgl. Haupt- und Residetzstadt Prag. 4 Bd. Prag 1794–1797

Sommer, Johann Gottfried: Das Königreich Böhmen, statistisch-topographisch dargestellt. 16 Bd. Prag 1834–1839

Morava:

Schwoy, František Josef: Topographische Schilderung des Markgrafthums Mähren. 2 Bd. Prag-Leipzig 1786

Schwoy, František Josef: Topographie vom Markgrafthum Mähren. 3 Bd. Wien 1793–1794 (svazek 4 zůstal v rukopise)

Wolny Gregor: Die Markgrafschaft Mähren topographisch, statistisch und historisch geschildert. 6 Bd. Brünn 1835–1842.

Lexikony 19. století (chronologické pořadí):

Alphabetisches Verzeichnis sämtlicher im Kronlande Mähren befindlicher Ortschaften, samt Zuweisung zu den betreffenden Gerichts- und Politischen-Behörden. Brünn 1849

Hennig, Karel – Tempský, Bedřich: Vollständiges statistisch-geographisches Compendium der neuen politischen und geschichtlichen Eintheilung des Königreiches Böhmen. Prag 1850

Topographisches Lexicon von Böhmen. Prag 1852

Orth, Jan – Sládek, František: Topografickostatistický slovník Čech. Praha 1870

Seznam míst v Království českém – Ortsrepertorium des Königreiches Böhmen. Praha 1872, 1878, 1886, 1893, 1907

Kotýška, Václav: Úplný místopisný slovník Království českého. Praha 1895

Úplný topografický česko-německý seznam osad markrabství moravského a vévodství slezského s abecedním česko-německým rejstříkem míst. Brno 1985

Podrobný a úplný abecední místopis Čech, Moravy a Slezska. Praha 1895

Veduty

Domanjová, Helena – Truc, Miroslav: Jan Willenberg. Pohledy na česká města z počátku 17. století. Praha 1987

Podlaha, Antonín – Zahradník, Isidor: Jana Willenberga pohledy na města, hrady a památné stavby Království českého na počátku 17. století. Praha 1901

Soupis vedut vzniklých do roku 1850 (projekt, z něhož dosud vyšlo:)

Svazek I/1. Národní archiv. Uspořádal a k vydání připravil Michal Wanner ve spolupráci s Josefem Horou a pracovníky Národního archivu. Praha 2006

Svazek II/1. Státní oblastní archivy. Uspořádal a k vydání připravil Michal Wanner ve spolupráci s Josefem Horou a pracovníky státních oblastních archivů ČR. Praha 1999

Svazek II/2. Státní oblastní archivy. Uspořádal a k vydání připravil Michal Wanner ve spolupráci s Josefem Horou a pracovníky státních oblastních archivů ČR. Praha 2001

Svazek II/3. Státní okresní archivy. Uspořádal a k vydání připravil Michal Wanner ve spolupráci s Josefem Horou a pracovníky státních oblastních archivů ČR. Praha 2003

Svazek II/4. Státní oblastní archivy a státní okresní archivy. Uspořádal a k vydání připravil Michal Wanner ve spolupráci s Josefem Horou a pracovníky státních oblastních archivů ČR. Praha 2008

Svazek II/5. Státní oblastní archivy a státní okresní archivy. Uspořádal a k vydání připravil Michal Wanner ve spolupráci s Josefem Horou a pracovníky státních oblastních archivů ČR. Praha 2008

Svazek III/1. Sběrka grafiky Archivu hlavního města Prahy. Uspořádal a k vydání připravil Michal Wanner ve spolupráci s Josefem Horou. Praha 2013

Názvy lokalit v pramenech a jejich ztotožňování se současným stavem

Významným úkolem topografie je ztotožňování názvů lokalit v pramenech se současným stavem. Pro racionální práci s pramenem, pro nalezení jeho vypovídací hodnoty, je nezbytně nutné umístit jeho obsah mezi jinými také do prostorových souvislostí. Správná lokalizace přispívá k zasazení zpráv pramenů do historických souvislostí a je významná pro historickou topografii tím, že zprávy a zmínky z pramenů propojuje s umístěním názvů lokalit do určitého prostoru. Představuje tak důležité zjištění, jakých lokalit se doklad týká a obecně, do jakého prostoru zprávy patří. Od zařazení různých zmínek do patřičného regionu a jejich postupné sumarizace se potom odvíjí topografický popis jednotlivých míst. Proto patří identifikace místních jmen v písemných dokladech k základním úkolům sběru dat pro topografickou práci.

Jména lokalit nemusejí být (a také zpravidla nejsou) v pramenech uvedena v současném tvaru. Obecně platí, že čím je písemný doklad starší, tím je pravděpodobnější, že odchylka od aktuálního pojmenování bude (může být) větší, zejména u názvů, které je možné snadno zkomolit. Ke zkreslení mnohdy přispěla skutečnost, že písaři zapisovali tato jména zpravidla podle toho, co slyšeli. Byl-li takovou osobou cizinec, např. v mezinárodním prostředí rytířských řádů, nelze zkomolení vyloučit. Další odchylky od současného stavu jsou způsobeny tím, že jména sídel prodělala během staletí v mnoha případech bohatý vývoj. Při identifikaci lokality musíme tedy brát v úvahu i časové období, do něhož náš pramen spadá.

Správnou identifikaci lokalit umožňuje srovnání historických tvarů místních jmen (toponym) se současnými lokalitami. Současnost již badatelům umožňuje, aby k tomu využili spolehlivých příruček, které se snaží zachytit pokud možno co největší paletu historických tvarů jednotlivých místních jmen určitého území, zpravidla historické země. Nebylo tomu tak ale vždy. Cesta k takovým příručkám, nazývaným obvykle **slovníky místních jmen**, nebyla jednoduchá a je výsledkem dlouhodobé sběrné činnosti, kdy byly sbírány doklady pro jednotlivá zeměpisná jména. Při následném správném a odpovědném výkladu toponym a jejich utřídění je nezbytná spolupráce historika a lingvisty.

Zeměpisný (topografický) prostor se popisuje místními jmény. Vývoj těchto toponym od minulosti do současnosti popisuje historická toponomastika. Souhrn toponym na jistém území, v jistém jazyce a jisté době se nazývá toponymie. Tento soubor se stále

proměňuje a byl v každé době odlišný. V současnosti užívaná místní jména jsou výsledkem předchozího vývoje. Jeho dokladem jsou proměny pojmenování obcí (např. Kyjov – Gaja – Kyjov; Zlín – Gottwaldov – Zlín) i proces vzniku nebo zániku lokalit. V současné toponymii nalezneme vedle jmen starobylého původu (předslavanské Říp, Praha – první doklady z 8/9. stol.?) také ta nedávno vzniklá (Havířov, brněnské sídliště Lesná, nová pomístní jména v chatářských oblastech). Z lingvistického hlediska je toponymie rovněž důležitým svědectvím o starobylém i dnešním tvoření slov.

Zájem o studium vlastních jmen má v českých zemích dlouholetou tradici. Věnovaly mu pozornost různé vědní obory, zpočátku především historiografie, vedle vlastivědy, regionalistiky, etnografie, takže toponomastika byla dlouho považována za pomocnou vědu historickou.

Již v nejstarších narativních pramenech se objevuje snaha po výkladu jmen. Toponyma jsou hodnocena náhodně, bez znalosti jazykového základu. Správný výklad většiny jmen nebyl v té době možný, protože i vynikajícím autorům chyběla schopnost dívat se na toponymum historicky a zároveň i lingvisticky (Šmilauer, Úvod do toponomastiky, 1963, s. 187–189). Výklady jsou proto většinou nesprávné, převažuje náhodné spojování na základě nejrůznějších asociací, viz několik příkladů:

Např. výklad Prahy u Kosmy:

Stavte město, to vem kázu
tu, kdešto jáz vám ukážu,
u Vltavy pod Petřínem,
kdež tesař činí práh s svým synem.
Pro práh městu vzděchu Praha.
Toho města bude veliká dráha,
neb jako i kniežata i králové,
ludie silní jako lvové
proti prahu klánějí hlavu,
aby ji měli zdrávu,
takéž proti Praze, městu mému,
neb bude čest i chvála jemu.

Dalimil:

Stojieše jako jat v uzdici, proto téj vsi vzděchu Stadici.
Pak kněz da ten hrad pánu, tomu Přiema diechu,
pro to tomu hradu Přimda vzděchu.

Kromě izolovaných výkladů jmen v různých narativních pramenech přináší první hromadný soupis původu jmen práce Matouše Benešovského Philonoma *Knížka slov českých vyložených, odkud svůj počátek mají, totiž jaký jest jejich rozum* (1587). Najdeme tu výklady

jmen českých řek. Druhý větší soupis vlastních jmen u nás přináší práce Václava Lebedy z Bedrštorfu *Poznamenání měst, zámkův, hradův, tvrzí i jiných sídel* (1610). Dílo mělo vliv na fixaci pojmenování českých lokalit, protože bylo hojně používáno, neboť sloužilo do r. 1706 jako praktická příručka pro písaře. Také *Komenského mapa Moravy* (1627) zachycuje velké množství vlastních jmen osídlených míst, ale také hor a některých řek. Může sloužit k orientaci, kde se lokalita s neznámým názvem nachází. Ale různá vydání této mapy byla vydávána v cizině, takže může obsahovat různé zkomoleniny.

Pokusy o výklady vlastních jmen se i nadále ojediněle vyskytují v dílech tehdejších historiků, např. u Bohuslava Balbína, Tomáše Pešiny z Čechorodu, Pavla Stránského (Budějovice: „žena jakéhosi knížete rodic křičela: bude jich více!“). Pozornost však zasluhují práce, které se zabývají systematicky (v rámci možností své doby) tvořením jmen a jejich shromažďováním. Tomu odpovídají díla Václava Jana Rosy (1620–1689) *Čechořečnost, seu Grammatica linguae bohemicae* (1672) a v rukopise dochovaný *Thesaurus linguae bohemicae*, která obsahují bohatý materiál místních jmen a úvahy o jejich tvoření. Také Jan Václav Pohl (1720–1790) se ve svém díle *Grammatica linguae bohemicae* (1756) v oddíle *Etymologie* zabývá výklady vlastních jmen. Pozdější gramatiky 18. století již počínají opouštět různé fantastické výklady známé z kronik a různých historických prací a pokoušejí se hledat původ jejich vzniku podle gramatických měřítek, a to podle vzoru obecných slov (zejména František Martin Pelcl v *Grundsätze der böhmischen Grammatik*, 1796).

Na nutnost propojení jazykovědného hlediska a práce s historickými doklady vlastních jmen poprvé u nás poukázal až Josef Dobrovský ve své známé mluvnici *Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache* (1809). V rámci své doby se zabýval především jmény, která souvisela se zájmy předobrozenských generací. Jeho vlastní výklady však nebyly příliš zdařilé.

Výklady vzniku místních jmen, vedené obrozeneckým nadšením a proto nekritičností, byly většinou nesprávné. To platí o *Slovanských starožitnostech* (1836–1837) Pavla Josefa Šafaříka, jenž se v nich zabýval výkladem vzniku vlastních jmen (řek, hor, atd.), ale zejména o Josefu Kolárovi, jenž hledal počátky slovanského národa ve velmi vzdálené minulosti, odmítal působení cizích vlivů a na sklonku života hledal staré slovanské osídlení prakticky po celé Evropě (Apeniny = Vápeniny).

První studii onomastického zaměření u nás napsal Vladimír Josef Pelikán (1808–1876) pod názvem *O pojmenování osad českoslovanských* (1830) Je to práce kriticky strážlivá, která nepřeceňuje starobylost českých vlastních jmen. František Sláma (1792–1844) ve studii *Pokus o vysvětlení českých jmen místních slabikami -ice a -vice se ukončujících a jen v množném počtu užívaných* (1834) rozlišil dva typy místních jmen podobně zakončených, a to typ Bohuslavice (pl.: „ves lidí Bohuslavových“) a deapelativní místní jméno typu Olešnice (sg.: „ves v olší“).

Skutečným zakladatelem české onomastiky však byl František Palacký (1798–1876), jenž si při své historické práci uvědomil přínos vlastních jmen pro poznání a interpretaci dějin. Poprvé v našem prostředí propojil ve svém díle pohled historický s jazykovědným.

Pokládal zejména místní jména za nejstarší památky českého jazyka a historie. Nabyt přesvědčení, že velká část našich místních jmen představují důležité doklady nejen jazyka, ale i historie, protože pocházejí z dob, z nichž nejsou žádné jiné zprávy. Využil všech jemu tehdy dostupných historických pramenů k tomu, aby představil českou toponymii v celém jejím vývoji. V práci *Rozbor etymologický místních jmen českoslovanských* (1834) poprvé u nás podrobně dokumentoval fakt, že česká místní jména jsou tvořena jednak ze jmen osobních (Bořitov, Bohunice, Boleslav), jednak „podle přírody“; sem zařazoval všechna deapelativní toponyma (Kaliště...). Podle historických pramenů rekonstruoval původní české názvy obcí, které za jeho časů nesla německá jména, v článku *Obhlídka ve staročeském místopise, zvláště krajů již poněmčilych* (1846). Výsledky svých historicko-lingvistických studií shrnul ve svém *Popisu království českého* (1848), jenž měl mít dvojí účel, primárně jmenoslovný a až sekundárně dějepisný. Význam této práce tkví také v tom, že jí Palacký ustálil české místní historické názvosloví a v mnoha případech svým bádáním umožnil i úřední obnovení starých jmen.

Palackého studie inspirovaly další badatele. Významný právní historik Hermenegild Jireček (1827–1909) považoval za nejdůležitější úkol vytvoření rozsáhlých sbírek vlastních jmen, které by vycházely z historické pramenné základny. Tímto svým záměrem připravil teoreticky půdu pro vznik lexikonu místních jmen. Jireček také připomínal význam vlastních jmen pro jiné vědní obory, např. pro dějiny osídlení. Je autorem termínu pomístní/pomístné jméno pro názvy neobydlených objektů a poprvé u nás rozdělil toponymický materiál na místní a pomístní jména. Přesto ale se svými výklady jmen neuspěl, v knize *Slovanské právo v Čechách a na Moravě* (1863) připisoval jednotlivé typy místních jmen podle zakončení zcela mechanicky určitým stoletím (např. 6.–10. století: -ice; 11. stol. -ov atd.).

Doba druhé poloviny 19. století ještě trpěla nestálostí místního názvosloví. K jeho fixaci přispívalo mimo jiné také mapové zobrazení, zejména historické mapy, jejichž první příklady se tehdy objevily. Jako doplněk ke studiím Palackého vydal Josef Kalousek *Historickou mapu Čech 14. století* (1874). Obdobnou mapu pro Moravu sestavil Alois Vojtěch Šembera (1807–1882). Jeho *Mapa Moravy* (1863) rovněž přispěla ke stabilizaci tvarů velkého počtu místních jmen.

Obecně lze konstatovat, že místopisně zaměřené práce druhé poloviny 19. a první poloviny 20. století významně přispěly ke konstituování pomyslného korpusu historických dokladů místních jmen. Významné je, že se ve studiích tohoto typu projevuje také snaha využít tvarů místních jmen pro hlubší výklad některých historických souvislostí, zejména kolonizace. Z nich připomeňme např. Václava Vladivoje Tomka (1818–1905), jenž v řadě místopisných studií přinesl doklady zejména k pražské toponymii. Velké množství toponymického historického materiálu shromáždil při své práci na monumentálních *Hradech, zámcích a tvrzích království českého* August Sedláček (1843–1926). V práci *Snůška starých jmen* (1920) částečně uveřejnil sebrané historické doklady, mnohé

ale zůstalo neotištěno. Jeho výpisků s prospěchem využili další badatelé při shromažďování historických zpráv při sestavování slovníku místních jmen (např. Antonín Profous).

Také Josef Vítězslav Šimák (1870–1941) jako autor mnoha topografických studií věnoval velkou pozornost vztahu osídlení a vlastních jmen, např. *Osídlení Kladska* (1919) nebo *Pronikání Němců do Čech kolonizací ve 13–14. století* (1938). Dokladem spolupráce historika a lingvisty je toponomastický rozbor vycházející z dokladů historických pramenů, je práce historika Františka Černého (1867–1918) a lingvisty Pavla Váši (1874–1954) *Moravská jména místní. Výklady filologické* (1907). K rozšíření souboru místních jmen přispěl také již jmenovaný Ladislav Hosák svými četnými místopisnými a vlastivědnými pracemi. V práci *Dějiny Hustopečska do poloviny 14. století* (1948) rekonstruoval dějiny osídlení také na základě vlastních jmen. Význam spojení historické a lingvistické práce zdůraznil v díle *Moravské a slezské místní jméno jako historický pramen* (1962).

Z iniciativy Vladimíra Šmilauera, který si uvědomil zanikání pomístních jmen, probíhal od šedesátých do osmdesátých let 20. století na území ČSR anketový soupis pomístních jmen. Úkolu se ujal Ústav pro jazyk český, jenž na celém území státu sebral v Čechách půl milionu položek, na Moravě a českém Slezsku asi 220 000. Cílem bylo rozšířit základnu dokladů (sebraný materiál je uložen na pražském a brněnském pracovišti Ústavu pro jazyk český AV ČR).

Od roku 1960 vychází český specializovaný onomastický časopis s dnešním názvem *Acta onomastica* (původně se jmenoval *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV*, pak *Onomastický zpravodaj ČSAV* a *Onomastický zpravodaj*).

Vytvořený soubor místních a pomístních jmen je předpokladem vzniku slovníku místních jmen jako pomůcky pro historickou i toponomastickou práci. V našich zemích se k sepsání slovníků místních jmen spojili vždy jazykovědec s historikem. Tak je vytvořena ideální kombinace pracovních přístupů, která zaručuje spolehlivé historické doklady i správný jazykový výklad. Antonín Profous využil pro své dílo *Místní jména v Čechách* sbírek historika Augustina Sedláčka, jazykovědec Rudolf Šrámek napsal obdobné dílo pro Moravu a Slezsko spolu s historikem Ladislavem Hosákem.

LEXIKONY místních jmen

Jsou výsledkem předcházejícího vývoje. Představují nesmírně užitečnou pomůcku pro každého, kdo stojí před problematikou ztotožňování tvarů jmen míst v pramenech se současnými lokalitami. Jejich vytvoření je vždy dlouhodobou záležitostí. Jako předpoklad musí vždy jejich sestavení předcházet dlouhodobý sběr toponymického materiálu

Zdroje lexikonů

Archivní prameny

Sběr toponymického materiálu by v ideálním případě měl prováděn přímo z archiválií, aby tvary místních jmen byly spolehlivé. To však není z praktických důvodů proveditelné, protože by to bylo časově neúměrně náročné vzhledem k množství archivního materiálu, a také by to vyžadovalo pracovníka/y, kteří by byli schopni se v něm orientovat. A bylo by to i zbytečné, protože jsou k dispozici různé diplomatické edice a historicko-topografické studie.

Proto se věnuje pozornost pramenům hromadné povahy, které byly k účelům lexikonu místních jmen excerповány. Typově jsou to prameny jako zemské desky, berní rula, lánové rejstříky, katastry, berní registra, ale i některé urbáře, kopíáře, diplomatáře klášterů a jiné archiválie. Jejich výběr je závislý na zpracovateli lexikonu. Není asi účelné, aby byly excerповány dva hromadné prameny z téhož období, protože lze předpokládat, že tvary jmen sídlišť budou v podstatě stejné.

Edice

Úlohou diplomatických edic je zpřístupnění zpravidla nejstaršího (a proto důležitějšího) listinného materiálu k národním dějinám. Jejich výhodou je, že v jedné publikaci zpřístupňují texty historických pramenů, které mohou být (a většinou také jsou) na mnoha místech v zemi i za hranicemi. Písemnosti jsou v nich publikovány v plném znění, jestliže se jedná o nejstarší doklady (u nás především *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*), nebo v různých formách zkrácení (třeba *Regesta diplomatica Bohemiae et Moraviae*). I ve zkrácené podobě textu jsou v nich však uvedena místní jména v takové ortografii, jaká odpovídá pramennému dokladu. Odtud je možné přejímat toponymický materiál. Jeho spolehlivost (kvalitu) určuje spolehlivost edice. Sestavovatel slovníku si musí tuto důležitou okolnost uvědomit. Obecně platí, že edice nejsou spolehlivé stejným způsobem. Ta díla, která vznikala ve starších dobách podle metod odpovídajících tehdejší době, obvykle (až na výjimky) musejí být používána opatrně a kriticky. Důvody textových deformací jsou dvojí. Ediční zásady nebyly nijak kodifikovány a přepis textu vycházel pouze z jazykového citu konkrétního autora. Mnohé z edic byly navíc sázeny a tisknuty z rukopisů, přičemž občas nebylo tiskařem vše přečteno správně, případně byla některá slova omylem vynechána. Nároky na přepis textů postupem času rostly a ediční technika se zpřesňovala, takže edice zpracované podle moderních zásad přinášejí spolehlivé tvary místních jmen. Mezi bezpečnými a méně spolehlivými edicemi nelze ale stanovit přesnou časovou hranici, protože oba druhy se vzájemně prolínají, a to kupodivu až do dnešní doby. První moderně zpracovaná edice, vydávaná podle zásad MGH, začala vycházet roku 1907 (CDB), ale i během 20. století vycházejí ediční podniky, o jejichž kvalitě je možné pochybovat.

Topografické příručky

Jde o zpravidla tištěné soupisy obcí, o lexikony obcí. Každá historická země má svůj.

Mapy

Staré mapy přinášejí na svém zobrazení velké množství tvarů názvů lokalit (někdy ve více jazykových formách, česky, německy, latinsky), které odpovídají době jejich vzniku. Takovou je kupříkladu v tomto ohledu vysoce ceněná Komenského mapa Moravy, ale názvy lze odečíst z kterékoliv mapy. Dlužno však poznamenat, že mimo původních map existují i jejich deriváty (tj. původní mapové zobrazení je vzato za základ, přerýto a zasazeno do jiného rámce s odlišnou výzdobou), které jsou většinou zhotovovány v cizině lidmi neznajícími jazyk mapy. Proto mohou být některé české názvy míst zkomo- leny. Svůj význam mají ale i některé mladší mapy. Toho příkladem je Šemberova *Mapa země Moravské* z roku 1881, která představuje bohatý zdroj tvarů jmen lokalit z doby, kdy se některá místa vracela k původním českým názvům. Lze také využít historické mapy, vzniklé jako výsledek historicko-topografické činnosti v 19. století. To platí o Pa- lackého mapě Čech ve 14. století.

Mapy jsou také vítanými pomocníky při dalších fázích prací na lexikonu, totiž při tří- dění a identifikaci historických dokladů místních jmen se současnými lokalitami. Tehdy mohou být s úspěchem využity, protože zachycují rovněž geografickou polohu lokality, takže mohou pomáhat stanovit, kde se lokalita nachází.

Topografické práce

Jako doplněk musí sestavovatelé přihlídnout k různým topografickým pracím, pro- tože i ony mnohdy přinášejí původní tvary jmen lokalit. Dále mohou sloužit k identifi- kaci, protože mnohé se tím právě zabývají. Práce se nacházejí především v odborných časopisech.

Třídění a identifikace zdrojů

Sebrané doklady je nutné průběžně třídit a seskupovat podle podobnosti a postupně identifikovat se stávajícími lokalitami. Tato část je jednou z nejdůležitějších fází přípravy lexikonu. Musí se postupovat velmi opatrně a přihlížet ke všem souvislostem výskytu jmé- na v pramenech. Je dobře známo, že se na jednom území vyskytuje víc lokalit stejného jmé- na. Ta jdou rozlišit pouze tehdy, jestliže přihlídneme ke konkrétním okolnostem výskytu. Těmi mohou být především geografické souvislosti s jinými lokalitami – v rámci určitého panství, ve vztahu k jistému městu, klášteru, příslušnost ke kraji. Mohou se také vyskytovat jména lokalit, které v současné době již neexistují. Ty se právě díky souvislostem výskytu podaří lokalizovat alespoň přibližně do určitého prostoru (do okolí existujícího sídliště). Tím se alespoň otevře cesta pro archeology, kteří mohou tuto zaniklou ves nalézt v terénu.

Obecně se ale nepodaří lokalizovat všechna jména vsí nalezená v pramenech. Jde o případy, kdy jde o zaniklou ves, avšak okolnosti výskytu nejsou tak konkrétní, aby bylo možné její jméno lokalizovat do bližšího prostoru. V tom případě je nejlepší toto jméno ponechat neurčeno. Je to lepší, než když je lokalita násilně (a chybně) připojena k jiné, sice stejně znějící, ale v podstatě jiné.

Toponomastický výklad

Přiřazení a identifikace lokalit musí postupovat ruku v ruce s toponomastickým výkladem. Jelikož je účelem sběru shromáždit doklady z různých období, lze z vývoje podob jmen odvodit jejich původ (a význam). Sledování různých tvarů také může pomáhat při rozlišování dnes stejně znějících jmen, která však v dřívějších dobách měla odlišný jazykový vývoj. Spolupráce historika a lingvisty se tu ukazuje nejzřetelněji.

Obsah lexikonů

Hesla v nich jsou řazena abecedně podle platných názvů obcí k datu, které autoři z racionálních důvodů vybrali; příprava příručky tohoto typu je obvykle dlouhodobá záležitost, takže vždy je zvoleno starší datum (Hosák-Šrámek berou za základ rok 1935), a to podle zvoleného principu (Hosák-Šrámek řadí podstatných jmen; Profous podle přídavných). Řazení podle podstatných jmen reflektuje skutečnost, že se jména v pramenech mnohdy vyskytují jen v základní podobě, bez adjektiv.

Stejnomené obce: a) nejprve se řadí obce se stejným jménem bez blíže určující složky (typ: Lhota); b) po nich obce se stejným základním jménem, ale s různým bližším určením (pořadí typů: Lhota u Lysic, Lhota Bílá). V každé skupině se nejprve uvádějí existující lokality, za nimi jsou seřazeny zaniklé osady.

Struktura hesla (výklad obsahu)

1. a) Charakteristika sídliště

Uvádí se typ sídliště podle stavu ke zvolenému roku s případnou poznámkou o změně. K rozlišení se používá v době sestavování příručky běžné terminologie (která však může podléhat změnám a nemusí odpovídat současnosti): město, městys (současný úřední termín pro „městečko“), ves (dnes obec), osada (od 1964 část obce).

b) Bližší lokalizace – udává kilometrovou vzdálenost a směr od nejbližšího bodu kilometrové sítě

c) Územní příslušnost – výslovně se udává jen tehdy, když nepatří k základnímu (největšímu) popisovanému území. Například Hosák-Šrámek ji uvádějí u osad, které jsou ve Slezsku (někdy se zmiňují historické země – Těšínsko) nebo patřily do tzv. moravských enkláv, lokality z historického území Moravy ponechávají bez označení.

2. Historické doklady místního jména

Pro historika nejdůležitější část lexikonu. V ní jsou chronologicky uváděny historické doklady místních jmen v původních tvarech s udáním data výskytu a odkazem na pramen. Tato část vznikla excerpcí řady pramenů, zejména diplomatů, různých řad zemských desk, ale také katastrů a starých map. Pokrývá celé historické období od nejstarší zmínky a zachycuje zásadní změny názvu, jimiž lokalita prošla.

3. Příslušnost obce k panství (dominiu)

Část zachycuje příslušnost obce k panství podle stavu z roku 1848. Uvádí se tu také nejdůležitější údaje z lokálních dějin, jsou-li ve vztahu k místnímu jménu nebo pomístnímu názvosloví (hrad, kostel, zpustnutí, ale také obnovení vsi, parcelace dvora, významnější pokusy o dolování nebo podnikání). K popisu je připojena národnost obyvatelstva, u pohraničních obcí způsob osídlení, je-li znám.

4. Lidová (nářeční) podoba místního jména

V této části se uvádí rod a číslo, výběr z nářečního skloňování i odvozeniny. V případě kolísání mezi německou a českou formou tu jsou zastoupeny oba jazyky. Doklady byly získány z různých dotazníkových akcí, při nichž byly sbírány podoby nejen místního jména pro danou obec, ale i obcí okolních. Výzkum potvrdil zkušenost, že přechod na nové jméno vytlačuje starou podobu rychleji v místě samém, než je tomu tak v okolí. Připisuje se tu rozhodující podíl administrativě a úřednímu názvosloví.

5. Výklad místního jména

Tato část přináší etymologický výklad vývoje místního jména od středověkého tvaru do dnešní podoby. Hledá přitom původ pojmenování.

- a) přípona, její funkce, postupné změny;
 - b) základ místního jména (apelativum, osobní jméno – se stručným údajem o něm);
 - c) původní význam místního jména (pokud není již zřejmý z přípony samé – Benešov, Libušín);
 - d) formální a významové proměny místního jména (téměř vždy spjatý), souvislosti toponymické, přenesení místního jména;
 - e) německý název, výklad a vztah k českému jménu;
 - f) odkazy, paralely a bibliografické údaje.
- u dvou stejnojmenných lokalit je tento výklad jen u jedné z nich (a to poslední).

6. Samoty v katastru obce

Uvádějí se samoty a historické názvy částí obcí (i nářeční údaje), které mohou mít vztah ke jménu obce nebo pro dialektologii. Ale samoty i obecní části jsou také místní jména, která ale nejsou součástí generální řady a jsou v této části poněkud schována. Velkou

roli hraje stanovení okolností výskytu, kdy se z kontextu stanoví příslušná obec, v jejímž okolí leží. Tento postup umožní, abychom se dostali ke jménům samot.

Místopisné pomůcky pro jednotlivé země:

Čechy:

Antonín Profous, Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny

Tato základní příručka sestává celkem z pěti dílů. První čtyři vyšly za v letech 1947–1957, čtvrtý díl dokončil po Profousově smrti roku 1953 Jan Svoboda. Poslední pátý díl vydal Jan Svoboda s Vladimírem Šmilauerem pod názvem *Dotatky k dílu Antonína Profouse* (Praha 1960).

František Roubík, Soupis a mapa zaniklých osad v Čechách. Praha 1959

Josef Křivka, Nové osady vzniklé na území Čech. Praha 1978

Morava

Ladislav Hosák – Rudolf Šrámek, Místní jména na Moravě a ve Slezsku I, II

Mezi oběma díly je desetiletá mezera. První vyšel v roce 1970, druhý roku 1980. Druhý díl obsahuje navíc také doplňky a dodatky, jakož i opravy prvního svazku, konkordance přejmenovaných, změněných a nových místních jmen, a navíc různé prospěšné seznamy nových a zaniklých místních jmen i jejich změny v době 1945–1971 Plánovaný III. díl, který by odpovídal Šmilauerovu Osídlení Čech, dosud nevyšel.

Vladimír Nekuda, Zaniklé osady na Moravě v období feudalismu. Brno 1961.

Je obdobou Roubíkovy práce pro Čechy.

Doplňková literatura

Lexikony datem svého vzniku v podstatě zastarávají, a proto je vhodné nespolehat se pouze na ně, ale hledat i další možnosti.

a) Diplomataře

Pro identifikaci nejstarších místních jmen představují dobrou pomůcku místní a jmenné rejstříky, které vznikají při přípravě moderních edic a jsou jejich součástí. Pro české země to platí pro *Český diplomatář* (CDB), jenž je připravován náročnou ediční technikou. Důležité jsou zejména ty jeho svazky, které byly zpracovány až po vydání topografických lexikonů pro naše země. Identifikace místních jmen, která se v něm vyskytují, je aktuálním ověřením lokalizace ve slovníku místních jmen a také její případné změny na základě vlastního výzkumu s přihlédnutím k eventuálním specializovaným topografickým studiím.

Podobné diplomataře jsou k dispozici také pro okolní země. Pro Slezsko je to *Schlesisches Urkundenbuch*, kde je možné nalézt lokality slezské části Polska i s jejich původními německými názvy. Jeho jmenný rejstřík je vhodný také ke srovnání identifikace sídel na území té části Slezska, která je součástí našeho státu, se ztotožněním v naší příručce

(Hosák-Šrámek). Pro Slovensko je takovým diplomatářem *Codex diplomaticus Slovaciae* (CDS), jenž je pro naše dějiny významný zvláště pro dobu Přemysla Otakara II.

Pro novější dobu jsou to edice zemských desek (ZDB, ZDO). První svazky obou řad byly ale zpracovány ještě v 19. století sice velmi pečlivě po stránce spolehlivosti textu Bertholdem Bretholzem, ale s některými omyly při identifikaci v nich se vyskytujícími míst. Ty opravil František Černý, *Ukazatel jmen k latinským zemským deskám brněnským a olomouckým*. Brno 1914

b) Topografické studie

Topografické i toponomastické bádání pokračuje i po vydání slovníků místních jmen. Topografické studie se týkají obvykle konkrétního územního celku (panství, kraje) nebo se specializují na identifikaci některých „problémových“ lokalit. Mohou tedy přinést nové poznatky, které je vhodné využít při vlastní práci.

Pokud stojí badatel před identifikací místního jména v latinském jazyce, může využít s výhodou práci J. G. Th. Graesse, *Orbis latinus* (1909). Jména v latinské podobě tu jsou převedena na současné názvy, u mnoha jsou uvedeny jejich varianty. Příručka je dostupná na webu <http://www.columbia.edu/acis/ets/Graesse/contents.html>

Rakousko:

Pro orientaci po rakouské monarchii je vhodný *Topographisches Post-Lexikon* (Wien 1861). Pro jednotlivé země:

Historisches Ortsnamenbuch von Niederösterreich verfaßt von Heinrich Weigl unter Mitarbeit von Roswitha Seidelmann und Karl Lechner I-VII, Wien 1964–1975

Konrad Schliffmann, Historisches Ortsnamen-Lexikon des Landes Oberösterreich, 2 Bd. Linz 1935, 3. Ergänzungsband, München-Berlin 1940

Joseph von Zahn, Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter. Graz 1893

Německo:

Müllers Grosses deutsches Ortsbuch, Wuppertal-Barnum 1938, 12. vyd. 1958 (přes 120 000 míst v Německu)

G. Webersik, Geographisch-statistisches Welt-Lexikon. Wien-Lepzig 1908

Historisches Ortsverzeichnis von Sachsen (ed. Karlheinz Blaschke)

Digitales Historisches Ortsverzeichnis von Sachsen <http://hov.isgv.de/>

Slovensko:

Milan Majtán, Názvy obcí Slovenskej republiky. (Vývin v rokoch 1773 – 1997). Bratislava 1998. 600 s

Milan Majtán, Slovenská toponymia v najstarších atlasoch Uhorska. In: Historické mapy. Zborník z vedeckej konferencie. Bratislava 1997, s. 89–94

Problematika ztotožňování se současnými lokalitami

Jména lokalit nemusejí být (a zpravidla nejsou) v pramenech uvedena v současném tvaru:

- a) jméno lokality se měnilo a vyvíjelo (slovanské jméno vystřídalo německé jméno nebo bylo původní poněmčeno, to mohlo postupně změnit tvar, nakonec návrat k českému tvaru)
- b) jméno bylo napsáno zkomoleně (psali, jak slyšeli a mohli se přeslechnout, písaři byli mnohdy cizinci, především u církevních řádů, a neznali jména lokalit)

Doporučený postup identifikace

– kontrola správnosti čtení – je jméno lokality z pramene přečteno správně? Špatné čtení by mohlo zavést na falešnou stopu, protože hledané místo by mohlo být umístěno do jiného prostoru, ale také by se špatným čtením mohla vytvořit nová zavádějící lokalita. Ladislav Hosák cituje omyl slezského historika G. Beirmanna, který místo správného „Lutin beide, Ditmarsdorf“ (obojí Lutyně, Dětmárovice) omylem četl „Lutin, beide die Marsdorf“ (Lutyně, oba Marsdorfy. Touto nepřesností vynechal ve svém soupise obcí jednu Lutyni a Dětmárovice a vytvořil dva neexistující Marsdorfy. (Hosák, Ladislav: *K problematice zaniklých sídlišť na Moravě*. ČSPS 65, 1957, s. 138).

– stanovení okolností výskytu (to je nutné u těch lokalit, jejichž název se na území vyskytuje vícekrát). Definování souvislostí výskytu je rozhodující pro výběr jedné z možností nebo vyloučení dalších. Hledá se souvislost s příjemcem, lokalita se většinou nachází v jeho blízkosti. U konfirmací statků instituce je soupis lokalit zapsán v určitém směru v kruhu kolem sídla instituce (např. ve směru hodinových ručiček nebo naopak). Ztotožnění usnadní další doplňkové informace – neznámá lokalita je svázána např. s kostelem nebo hradem, takže je možné vyloučit všechny ostatní, kde není doložen kostel nebo hrad.

– po této přípravě lze použít některý z lexikonů, který odpovídá příslušnému území (jejich soupis viz níže).

Lexikony jsou řazeny abecedně podle **současných** jmen lokalit, nikoliv podle jejich historických názvů. Ty jsou uváděny uvnitř hesla chronologicky jako historické doklady pojmenování. Od současného názvu se mohou v některých případech dosti podstatně lišit, což se především týká starých názvů z 12. a 13. století. Do této abecední řady jsou však vloženy jako odkazy německé názvy obcí, používané jako oficiální před rokem 1918 nebo 1945.

Při práci s lexikonem (lexikony) mohou nastat následující varianty:

- a) jméno z pramene se podaří ztotožnit bez problémů, protože je prakticky ve stejném tvaru jako současné jméno. Někdy lexikon vede hledajícího přes odkazy – hledáme

například jméno „Gaja“. Tento tvar sice nenalezneme, ale u vědomí možné záměny „i“, „j“ a „y“ dřívějšími písaři prozkoumáme další možnosti a u názvu „Gaya“ nalezneme odkaz na Kyjov, protože se jedná o starší název města

b) jméno v pramenu sice není v současném tvaru, je však natolik podobné, že se jej snadno intuitivně podaří identifikovat („Rosenberch“ = Rožmberk, „Podebrat“ = Poděbrady, „Livhtenburch“ = Lichtenburk atp.)

c) někdy lze odlišnost překonat změnou přehlásky („Brin“ = Brünn = Brno, „Gedink“ = Göding = Hodonín)

d) jméno se podaří nalézt až po jistém úsilí spočívajícím v hledání příbuzně znějících lokalit. Například v moravských i slezských pramenech 18. století se objevuje lokalita „Sucholasetz“. Tento název v lexikonu v abecední řadě nenajdeme. Cesta k identifikaci vede přes otočení jména: Sucholazec – Suchý Lazec – Lazec Suchý. Hledáme-li heslo Lazec, jsme odkázáni na Lazce, kde najdeme: 6. Lazce Suché, ves 7 km vjv od Opavy, dílem enkl. dílem SL. Správnost hledání si můžeme zkontrolovat na příslušném místě příručky *Místní jména na Moravě a ve Slezsku* v hesle mezi historickými doklady

e) jméno se ale v některých případech nepodaří v lexikonu žádnou z výše uvedených metod nalézt. V tom případě je nutné použití **doplňkových pomůcek**, které mohou rozšířit fixaci okolností výskytu. Jde tu především o rozšíření pramenných zmínek o další doklady, použití map (staré mapy, v případě nutnosti i historické mapy), případně odkaz na etymologické výklady a lingvistické úvahy.

Tuto situaci (a použitý pracovní postup) může dokumentovat příklad vesnice s neobvykle znějícím názvem „Bzhuz“ z listiny Anežky z Amchovic z 1. prosince 1282 (CDB VI. 1, č. 246). Místní jméno tohoto tvaru skutečně nenalezneme v příslušném svazku Profousovy příručky. Proto je nejprve nutné stanovit okolností výskytu hledaného osobního jména, případně, pokud je to možné, rozšířit pramennou základnu. Z textu listiny lze stanovit, že se jedná o zastavenou ves chotěšovského kláštera, kterou Anežka drží. Ona sama je v listině jmenovaná jako vdova po Vitlovi (uxor quondam domini Witlonis clare recordationis).

V listinném materiálu se vztahem k chotěšovskému klášteru se vyskytuje v tomto regionu pouze Vitla ze Staňkova. V konfirmaci Přemysla Otakara II. z 1. (nebo 2.) září 1271 (CDB V/1, č. 639), kdy potvrzuje vydavatel kláštera v Chotěšově, že Vitla ze Staňkova dal klášteru vesnice Staňkov a Ohučov s podmínkou, že jestliže jej jeho žena přežije, má mít ve vesnicích kláštera „Wischuss et Lizow“, které také patřily Vitlovi, dokud ještě žil, rezidenci. Manželka tu není jmenována expressis verbis, ale měla by to být jeho vdova, protože se tu mluví o možnosti jejího přežití manžela. Mluví o něm také listina Protivce ze Starého Herštejna z roku 1272 (CDB V/2, č. 685), jenž se za jistou sumu od chotěšovského kláštera vzdává všech práv na vesnice Staňkov a Ohučov, které jeho příbuzný Vitla

ze Staňkova dal klášteru „ad remedium sui et suorum“. Vitla tu sice není jmenován „pie recordationis“, ale dále se v pramenech aktivně nevyskytuje. V listině z roku 1271 zaujme tvar vesnice „Wischuss“, kde má mít vdova po Vitlovi rezidenci. Podobný tvar jména lze nalézt ve slavnostním privilegii papeže Řehoře X. z roku 1273 (CDB V/2, č. 708, 708*), v němž klášteru potvrzuje statky. Mezi nimiž se nalézá také lokalita „Wsusche“ (v české verzi privilegia „Vsuše“). Kdybychom tyto tvary hledali v Profousově příručce, výsledek by byl stejně negativní jako v případě „Bzhuz“.

Nyní ale můžeme vyzkoušet, zda nalezená jména nejsou variantami téhož názvu. „Wischuss“, kde měla mít rezidenci manželka Vitly ze Staňkova, a „Bzhuz“, již držela Anežka, vdova po Vitlovi, se zdají být přirozeně propojeny. Protože je známo, že písaři listin psali mnohdy podle toho, jak jméno slyšeli, můžeme si dovolit zkusmo zaměnit některá podobně znějící písmena. Místo BZHUZ si například napíšeme WSCHUS, což lze úspěšně srovnávat s WISCHUSS, případně se WSUSCHE. Můžeme pracovat s hypotézou, že se jedná o tutéž lokalitu.

Obraťme teď pozornost na papežovu konfirmaci z roku 1273. Při hromadném potvrzování majetků se tyto zpravidla (i když ne výhradně) zaznamenávaly v pravidelném pořadí. Důvodem tohoto postupu mohla být obava, aby se nic nezapomnělo zapsat, což by se při nesystematickém uvádění snadno mohlo stát. Začínalo se z místa, kde bylo položeno sídlo kláštera na některou ze světových stran, a pak se postupovalo v kruhu jedním směrem, buď podle směru hodinových ručiček, nebo proti němu (jak bychom řekli dnes). Tak je sestavena i Řehořova konfirmace. Od chotěšovského kláštera se vyšlo na východ a odtud soupis majetků postupuje po směru hodinových ručiček. Naši lokalitu „Wsusche“ nalezneme mezi prvními majetky, za vesnicemi Mantov a Dobřany, ale před Losinou, Černotínem a Lišinou. Bude tedy hledaná ves ležet východně od kláštera.

Nyní musíme hledat v tomto prostoru nějakou lokalitu, jejíž název by se podobal nebo připomínal nalezené tvary. K tomuto účelu využijeme podrobnější mapy, s jejíž podporou snadno určíme, že lokalita s podobným názvem ležící východně od kláštera by se mohla jmenovat Vstíš. Můžeme si položit otázku, zda to není tato vesnice. Nyní máme k dispozici současné místní jméno a můžeme nahlédnout do lexikonu, jaké jsou historické doklady jména nalezené obce. V našem konkrétním případě lze skutečně ve IV. dílu Profousovy příručky nalézt u vesnice Vstíš všechny námi použité varianty jména!

Jen mimochodem lze upozornit, že tu navíc objevíme ještě tvar „Wshus“ z roku 1243. Jako svědek je tu uveden „Drsekone de Wschus“, také se v této listině objevuje Vitla ze Staňkova (CDB IV. 1, č. 37; v rejstříku CDB IV. 2, s. 129 je lokalita také ztotožněna se Vstíší).

I když se takto podařilo ztotožnit „Bzhuz“ se Vstíší, nemusí lokalizace skončit. V zásadě jsme dokázali postupovat podobnými úvahami jako Profous a zjistili jsme, že on zmínku z pramenů „Bzhuz“ ztotožňuje s místním jménem Vstíš. My k tomu můžeme mít výhrady a nemusíme se tím spokojit. V případě, že s identifikací nesouhlasíme, musíme přijít s jinou variantou, podloženou relevantními doklady

f) ne vždy se ale podaří lokalitu určit jednoznačně. V případě nejistoty je prospěšné na nejednoznačnost upozornit a ponechat možné varianty. Příkladem tohoto jevu je problematika lokality, která se v nejstarších pramenech objevuje jako „Merica“ či „Mericha“ (česky Bor, německy Haid). V současnosti se v různých pomůčkách identifikuje střídavě s Horním nebo Dolním Dvořištěm.

Lokalita se poprvé objevuje v listině Jindřicha z Rožmberka z roku 1278 (CDB V, 879). Vydavatel slibuje klášteru ve Vyšším Brodě, že mu věnuje „forum in Merica“ a vesnici Herbertov v případě smrti na válečném tažení do Rakouska (Jindřich se však vrátil živ, takže se do majetku kláštera nedostala). Tato lokalita se obecně klade v literatuře k Hornímu Dvořišti. V roce 1279 dává Jindřich z Rožmberka vyšebrodskému klášteru patronátní právo kostela v Rožmberku s filiálkou „in Mericha“. Tuto lokalitu zase literatura ztotožňuje většinou s Dolním Dvořištěm.

Protože tvar místního jména je v obou případech stejný, je jeho lokalizace obtížná, až nemožná. Důvody starší literatury nelze brát v úvahu, protože identifikace v ní není zdůvodněna, naopak mladší díla často opisují ze starších. Obě lokality byly rozlišeny až během první poloviny 14. století. Vyřešit otázku by pomohlo, kdybychom znali chronologii vzniku obou míst, nyní nazvaných Dvořiště, a měli představu, které je případně starší. To však bude možné tehdy, až se podaří archeologům zachytit nějaký nález. Podobně závažné informace by bylo možné získat při stavebně-historickém průzkumu tamních kostelů (přestavěných v pozdní gotice). Problematika lokalizace není tedy úplně jasná, i když se nové výzkumy přiklánějí spíše k Hornímu Dvořišti

Literatura:

Kubíková, Anna: Spor o Dolní Dvořiště? Jihočeský sborník historický 58, 1989, s. 210–211

g) nakonec jsou i případy, kdy se vůbec nepodaří ztotožnit lokalitu s nějakou nyní existující. To je například případ lokality „Biscupici“, která se nachází celkem šestkrát ve známé Zdíkové listině z let 1141/1142, v níž vydavatel vyjmenovává statky olomoucké kapituly (CDB I, č. 115). Pomůckou je, že místa s tímto jménem jsou rozdělena do různých obvodů kostelů tzv. velkofarní organizace. Jedny „Biscupici“ nacházíme jako příslušenství olomouckého kostela, další jsou u znojemského, u spytihněvského jsou jmenovány třikrát a u brněnského jednou (u břevclavského a přerovského nejsou). Ze všech šesti výskytů lze bezpečně ztotožnit jen jedny, a to ve znojenském obvodu (Biskupice). Zbýlých pět lokalit „Biscupici“ zaniklo v neznámých polohách

Literatura:

Krmíčková, Helena – Sviták, Zbyněk: O lokalizaci místního jména „Pypisz“ (in margine CDB VI). SPFFBU C 50, 2003, s. 53–64

h) ještě je potřeba se zmínit, že v místopisných slovnících nemusejí být všechna provedená ztotožnění v pořádku, přestože jsou tyto příručky připravovány velmi pečlivě. Budiž ovšem zdůrazněno, že případy chybné identifikace jsou spíše výjimečné a mnohdy bývají poměrně brzy autory opraveny, buď specializovanou topografickou studií, nebo případnými dodatky v posledním svazku vícedílného lexikonu.

Příkladem takového omylu v místopisné příručce (výše doporučené jako základní) je lokalita „Pulin“, podle níž se roku 1173 psal Vilém, zakladatel dolnokounického kláštera (CDB I, č. 400). Listina patří sice mezi středověká falza a vznikla ve 14. století, ale místní jméno je doloženo vícekrát, takže takové sídlo muselo existovat. Objevuje se ve falzu zakládací listiny kapituly staroboleslavské, které se hlásí k roku 1046, ale vzniklo ve 12. století (CDB I, č. 382) a k roku 1185 jej zmiňuje i Jarlochova kronika (FRB II, s. 506).

V příslušném svazku pomůcky *Místní jména na Moravě a ve Slezsku* je tato lokalita ztotožněna s vesnicí Pavlov na severní straně Pálavy. Prvotní pokus o toponomastický výklad jména, že je totiž odvozeno od kmenového jména dolnorakouského kmene Polanů (jak uvažoval Ladislav Hosák ve vlastivědném sborníku Mikulovsko), byl vyvrácen Ivanem Vávrou v recenzi na tento sborník. I když sám Vávra navrhuje ztotožnit tento Pulín s feudálním dvorcem vykopaným na úpatí Pavlovských kopců J. Poulíkem (Vysoká zahrada u Dolních Věstonic), sám svými výklady utvrdil Hosáka ve správnosti jeho lokalizace. Všiml si totiž zmínky v Kosmově kronice a upozornil na předky zakladatele dolnokounického kláštera Viléma z Pulína, bratry Pulu, Heřmana a Viléma. Tím prokázal existenci jména Pula, což je řídce se vyskytující hypokoristikon ke jménu Pavel (lze srovnat s tvarem Hula od Havel), a poskytl tím Hosákovi argument k setrvání na provedeném přiřazení Pulína k Pavlovu. Tuto lokalizaci převzal i místní rejstřík CDB k pátému dílu (CDB V/4, s. 225).

Problémem je další výskyt jména ve tvaru „Pulina“ v listině z roku 1276 (CDB V/2, č. 801), kde se jmenují desátky kostelů, které mají připadnout dolnokounickému klášteru. Některé z nich leží ve znojenském – Kounice, Pravlov (Praulín), Malešovice (Malspicz), Pasohlávky (Vhrichicz), Vlasatice (Wassaticz), Cvrčovice (Vrspicz), naše „Pulina“, Dunajovice, Novosedly (Newsidel) a Mušov (Moschan), jiné v brněnském arcijáhenství, totiž Řeznovice (Breznowicz), Narvice (Naurowicz; zaniklá ves poblíž Ivaně), Mošůvky (Moschank; zaniklá ves u Bulharů u Břeclavi), Újezdec (Vgezdecz, zaniká ves u Pohořelic), Mikulov a Pohořelice. Kostel v Pulíně je jmenován mezi lokalitami ve znojenském, zatímco Mikulov v brněnském arcijáhenství. Z toho je patrné, že se v případě Pulína nemůže jednat o Pavlov, protože ten by měl svou polohou příslušet do brněnského arcijáhenství. Dalším důvodem je existence kostela v Pulíně již ve 13. století. V Pavlově sice kostel je, ale tamní chrám sv. Barbory vznikl teprve roku 1658 jako kaple, která byla roku 1740 rozšířena na kostel. Lokalita „Pulin“ je tedy k Pavlovu přiřazena nesprávně.

Neúspěšná identifikace otevírá ovšem otázku, kde se taková lokalita skutečně nachází. Ze stejných důvodů jako o Pavlově lze pochybovat o Vávrou ztotožnění s dvorcem v lokalitě Vysoká zahrada u Dolních Věstonic, ale i položení této lokality na předměstí

Mikulova, když podle Václava Richtra měl být pulínský kostel vlastně nynějším kostelem sv. Václava v Mikulově. Zcela odmítnout lze také pokus Metoděje Zemka s identifikací Pulína s Pravlovem, a to především proto, že se obě lokality vyskytují vedle sebe ve výše zmíněné listině z roku 1276. Nově se pokusil nalézt tuto lokalitu Zdeněk Konečný. Na základě svého rozboru listin vztahujících se k rodu Kouniců ji položil do Pavlovic, do vesnice zaniklé západně od Drnholce.

Tuto identifikaci zpochybnil Zdeněk Charouz, jenž v nich postrádá doklad o existenci kostela. Přichází s vlastní hypotézou, když klade Pulín do dnešního Drnholce. Ten byl totiž původně rozdělen na tři části, jak vyplývá ze zpráv lichtenštejnského urbáře z roku 1414, totiž na městečko („in dem marcht“), německý díl („in dem dewtscher Drum“) se dvorem kounického probošta a český díl („in dem Behemdrum“). V Drnholci se také objevuje kostel s kounickým patronátem, jenž by měl být u proboštova dvora. Po zvážení těchto faktů Zdeněk Charouz předpokládá, že český díl jsou původní Drnovice, zmiňované ve falzu z 12. století. Ty se sice dále v pramenech nenaleznou, ale jiné lokality toho jména se objevuje v pozdější germanizované podobě Drnholec, Durnholz, Durrenholz. Německou částí je Pulín s dvorem probošta a předpokládaným kostelem. Tyto dvě původní osady splynuly za kolonizace v jednu společně s městečkem, což označuje vlastní kolonizační vysazení. Pro celek se ujal poněkud méně název Drnholec. Tuto teorii podepřel ligvistickými argumenty Jan Skutil, když nově interpretoval místní jméno Pulín jako odraz rozdělení vsi.

I když tato identifikace vypadá velmi pravděpodobně, objevují se stále i jiné lokalizace. Karel Kuča v topografické příručce *Města a městečka v Čechách na Moravě a ve Slezsku* ztotožňuje terénní stopy po nějaké fortifikaci západně od Drnholce se raně středověkým hradem Pulínem. Miroslav Plaček však v *Ilustrované encyklopedii moravských hradů, hrádků a tvrzí* u popisu tohoto místa Pulín nepřipomíná.

Výběr z literatury:

Hosák, Ladislav: Mikulovsko. Vlastivědný sborník o historii, geologii a květeně Mikulovska. Brno 1956, s. 23

Hosák, Ladislav – Šrámek, Rudolf: Místní jména na Moravě a ve Slezsku II, s. 226

Charouz, Zdeněk: Znovu k tzv. zakládací listině kláštera dolnokounického. In: XVI. Mikulovské symposium 1986. Praha 1987, s. 182–183

Konečný, Zdeněk: K otázce lokalizace Pulína. In: XVI. Mikulovské symposium 1986. Praha 1987, s. 178

Konečný, Zdeněk: K nejstarším dějinám Drnholecka. Jižní Morava 24 (27), 1988, s. 151

Kuča, Karel: Města a městečka v Čechách na Moravě a ve Slezsku. I. díl, Praha 1996, s. 763

Plaček, Miroslav: Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí. Praha 2001, s. 243

Richter, Václav: Mikulov. Brno 1971, s. 50, 63

- Skutil, Jan: Diskuse s článku Zdeňka Charouze Znovu k tzv. zakládací listině kláštera dolnokounického. In: XVI. Mikulovské symposium 1986. Praha 1987, s. 185
- Vávra, Ivan: Ladislav Hosák, Dějiny Mikulova a Mikulovska do konce 15. století. Mikulovsko, 1. část (Recenze). ČSPS 65, 1957, s. 186–188
- Zemek, Metoděj: Nejstarší pohled na mikulovský hrad. Jižní Morava 18, 1982, s. 193–194
- Žemlička, Josef: K určování a interpretaci místních jmen ve Fridrichově diplomatárii a dalších edicích. In: Šouša, Jiří – Ebelová, Ivana (ed.) Inter laurum et olivam. Praha 2007, s. 539–552

Místopisná komise

Znalosti, které si historik osvojí na poli místních jmen, může prakticky využít. Stále se totiž objevuje potřeba po korekci nebo rozšíření stávajícího názvosloví. Některé městské nebo obecní úřady si zřizují tzv. názvoslovné komise, které se v případě potřeby vyjadřují k různým změnám místního názvosloví. Děje se tak obvykle v případě hledání jmen pro nově budované ulice nebo za situace, kdy je nutné stávající komunikace (budovy, parky atd.) přejmenovat. Uplatnění naleznou takové sbory také při aktualizaci map, případně vytváření nových a podrobnějších. V nich je zapotřebí pojmenovat např. kopce, tratě, vodní toky nebo samoty, které jsou na mapách větších měřítek bezejmenné. Jejich jména musejí odpovídat historickému názvosloví.

Původ činností tohoto druhu je spojen se vznikem místopisné komise. Ta byla zřízena roku 1913 s úkolem zavedení pořádku do místního a pomístního názvosloví v českých zemích, především vrácení reálné podoby různě zkomoleným místním jménům. Z tohoto důvodu byl zvolen název Místopisná komise. Její členy tvořili společně jazykovědci i historikové. Protože vznikla těsně před první světovou válkou, mnoho činnosti nevykázala. Nabyla na významu především v letech po vzniku samostatného českého státu, kdy kromě původního úkolu nastala potřeba úpravy (a případného přejmenování) především některých poněmčených místních jmen.

K tomuto účelu zahájila rozsáhlý anketový soupis nářečních podob místních jmen a sběr pomístních jmen. Ale ve smíšených oblastech byly s výzkumem problémy, protože německé obyvatelstvo většinou bránilo tomu, aby byly do soupisů uváděny také české podoby jmen. Výzkum ale nebyl doveden do konce a proto zůstal materiál neúplný. Dalším významným úkolem komise byl poradní hlas při přejmenovávání obcí.

Druhá světová válka znamenala nejen zastavení předchozí výzkumné a názvoslovné korekční činnosti, ale také přerušení plynulého vývoje společnosti, a v tom i pojmenování. Změny, které nastaly po válce, představují důležité příčiny názvoslovných změn.

Jde tu především o hromadný odsun obyvatel německé národnosti z Československa a příchod především Čechů a Slováků, ale i obyvatel jiných národností do míst, která obývali. Tak byla přerušena sídelní kontinuita především v těch obcích, kde se vyskytovala výrazná německá majorita (nad 85%), což mělo za následek, že německá pomístní jména upadla v zapomenutí. Noví usadlíci si pro své potřeby tvořili nové názvy míst, které vytvářeli nejčastěji podle polohy nebo druhem pojmenovávaného objektu podle běžných způsobů a postupů (U trati, Pod lesem). Původní německá pomístní jména se udržela jen tehdy, jestliže v obci zůstala nějaká část původních obyvatel, či u českých starousedlíků byla tato pojmenování vžitá. V některých případech se zachovala jen pojmenování důležitých orientačních bodů, známých širokému okolí (kopec Hoprich v Čechách).

Další úbytek pomístního názvosloví, jenž následoval časově velmi brzy, je spojen se změnou společenského zřízení v roce 1948. Zrušení soukromého vlastnictví a kolektivizace zemědělství, která se projevovala rozoráváním mezí a scelováním původních soukromých pozemků ve větší celky (hony) znamenalo zánik mnoha místních i pomístních jmen nebo jejich náhradu novým pojmenováním. Názvem honu se nejčastěji stávalo pomístní jméno některého z dílčích pozemků, nové názvy se tvořily podle podobných principů jako jména v pohraničí. Obecně lze konstatovat, že mnohá z původních pojmenování zmizela z běžného povědomí a proto i z užívání.

Z naznačených příčin se v poválečných letech znovu vrátil stejný problém jako dříve, jímž byla revize místního a pomístního názvosloví a jeho uvedení do pořádku. Stabilizace názvů lokalit byla velmi potřebná pro organizaci veřejného života i pro rozvíjející se hospodářství. Katastrální, ale i orientační mapy poskytují důležité informace např. pro dopravu a spoje nebo stavebnictví, protože místní a pomístní jména v nich působí jako jednotliví orientační body.

Tato revize se týkala zejména pohraničních oblastí s převážně německým obyvatelstvem před rokem 1945 (Sudet). Tady existovalo mnoho osad s původními německými názvy, které bylo nutné nahradit novým českým pojmenováním. Především do zapomenutí v těchto oblastech upadla stará německá pomístní jména (názvy vrchů, polí, lesů a jejich částí, vodních toků). Ta musela být poměrně rychle nahrazena novým pojmenováním, které by dobře reflektovalo obecné národohospodářské požadavky i speciální potřeby nových usedlíků.

K účelu přejmenování a stabilizace místních a pomístních jmen byla vytvořena zvláštní komise při ministerstvu vnitra, která byla složena z lidí různých profesí. Místopisná komise v ní byla zastoupena jedním členem. Její nižší úroveň tvořily Názvoslovné komise, které vznikly na nižších úrovních státní správy. Principiálně se skládaly z historiků, archivářů, jazykovědců, muzejníků a vlastivědných pracovníků, a pochopitelně také ze zástupců státní správy (obecních úřadů). Názvoslovné komise se scházely po zbytek 20. století, dnes pracují podle potřeby v omezeném rozsahu. U některých orgánů státní správy existují, jiné je nemají.

Při okresních střediscích Geodezie vznikly roku 1952 Okresní názvoslovné sbory (ONS, přesně: okresní poradní sbory pro úpravu pomístního názvosloví). Jejich úkolem bylo doplňovat zeměpisné názvy při aktualizaci map a při vzniku nových map, revidovat a korigovat případné omyly z minulosti a dohlížet na správné použití zeměpisných názvů na turistických mapách a průvodcích. Okresní názvoslovné sbory tvořili vedle okresního geometra také místní historikové, archiváři, muzejní a vlastivědní pracovníci, filologové a podle situace i další případní členové. Jejich složení mohlo podléhat změnám.

Při aktualizaci map byl postup přibližně tento: prostřednictvím okresního střediska Geodezie byl zaslán dotazník na všechny obce, jichž se nová mapa týkala. V něm byl zaslán seznam jmen a obec požádána, aby se k nim vyjádřila. Okresní názvoslovný sbor tak získal v podstatě přehled o aktuálním užívání místních a pomístních názvů veřejností. Současně v příslušném okresním archivu proběhla archivní rešerše, kdy byla zjišťována a vypisována z indikačních skiz ke stabilnímu katastru jména tratí, zeměpisná jména z map 19. a první poloviny 20. století, případně z průvodců stará zeměpisná terminologie (podle potřeby česká i německá). Až se po vyplnění od obcí vrátily dotazníky zpět na středisko a archiv ukončil rešerše, byla svolána schůze Okresního názvoslovného sboru. Na ní se probíraly postupně jednotlivé názvy a vyjadřovala stanoviska k jejich případným změnám, hodnotila se, schvalovala nebo zamítala, a to na základě vrácených dotazníků, archivních rešerš i kartografických map a dalších podkladů, která měla k dispozici z dřívějších jednání střediska Geodezie. O jednání okresní názvoslovné komise byl pořízen zápis. Jeho součástí byl seznam probíraných názvů. V tom byl vedle dosavadního názvu a jeho druhového zařazení i návrh na nový název se jménem navrhovatele a stručným odůvodněním. Na počátku 90. let 20. století byla Střediska geodezie změněna na Katastrální úřad a okresní názvoslovné sbory se přestaly scházet.

V současné době se stále ukazuje potřeba na tvorbu jmen nového místního názvosloví (nová výstavba) i požadavky na přejmenování některých lokalit. Došlo sice k transformaci družstev a vracení pozemků bývalým majitelům, což by mohlo vést k obnově starých pomístních jmen, ale děje se tak spíše výjimečně. Staronoví majitelé většinou kontinuitu neudržují, protože své pozemky prodávají nebo pronajímají. Při nových pojmenováních je nutné respektovat podle potřeby a okolností následující principy způsobu úprav, aby nová jména spolehlivě plnila své základní onymické funkce (pojmenovací a identifikační):

1. Přímý překlad – lze užít tehdy, jestliže jde o jména jasná, etymologicky průhledná a výstižná. Překlad umožní zachovat kontinuitu starého jména s novým pojmenováním (*Bílá skála – Weissen Felsen*). Za přímý překlad se pokládají i případy typu *U tří křížů – Drei Kreuz Berg*, *Bílý kříž – Beim Weissen Kreuz*, *Hřeben – Kammberg* (protože čeština tolik složenin neužívá).
2. Volný překlad – pomístní jména se zejména v podrobnějších mapách dosti často opakují, což může snadno vést k nedorozumění. Proto je vhodné, aby se do terminologie vnesla větší variabilita, a to tam, kde je to možné. Tento postup je vhodný zejména

u nově vznikajících podrobnějších map. Ty přinášejí místní a pomístní jména objektů, které jsou na mapách větších měřítek bez názvu (kopce, tratě). Pojmenování tedy není všeobecně fixováno a mnohdy i místní mají jen mlhavou představu o původním názvu nebo užívají více jmen pro totéž. V těchto případech se nabízí volit pro opakující se jména různé překlady (volné překlady – tj. vychází se z apelativního významu německého jména, ale česky se vyjadřuje jinak). Např. častý *Galgenberg* – je překládán nejen jako *Šibeníčník*, *Šibeníčný vrch*, ale i metaforicky, např. *Na spravedlnosti*. Nebo *Spitzberk* – nejen jako *Špičák*, ale i *Špičník*, *Špička*, *Homole*, *Baba*.

3. Navrácení původní české podoby: *Zabardowici* > *Obrowitz* > *Zábrdovice*.

4. Vytvoření českého pomístního jména názvukem na německé pomístní jméno: *Koppe* – *Kupa*.

5. Tvoření nových jmen nezávislých na předloze – uplatňuje se tam, kde bylo německé pomístní jméno nesrozumitelné: *Perbil* – *Jahodník*, nebo u pomístních jmen obsahujících vlastní jméno osoby – *Franzens Berg* – *Táhlý vrch*, nebo kde se pomístní jméno jevílo jako příliš feudální – *Kaiser Berg* – *Srázný vrch*.

Nově tvořené názvy mohou být inspirovány:

- a) tvarem objektu – *Homole*, *Špice*, *Holá skála*
- b) polohou – *Dolní cesta*, *Vysoká*, *V zahradách*
- c) porostem – *Bučiny*, *Smrčiny*
- d) podle blízkého objektu – *Za cihelnou*
- e) od místních jmen (ta umožňují jednoznačně lokalizovat a identifikovat pojmenovávaný objekt) – *Ašský rybník*, *Nejdecký Špičák* – *Spitzberg*. Tento způsob je zvláště produktivní u oikonym: *Újezd u Brna*, *Jimramovské Paseky*. Zvláště se z místních jmen tvoří přívlastky, výhoda – přesná lokalizace a apelativní základy se pak mohou opakovat – *Nejdecký špičák*, *Rájecký špičák*. Tento model byl typický i pro německá jména, takže taková jména dobře zapadala do tamního anoikonymického systému.

6. Hláskové změny

7. Úprava pravopisu: *Mezi vrchama* – *Mezi vrchy*

Výběr z literatury:

Černý, František – Váša, Pavel: *Moravská jména místní (Výklady filologické)*. Brno 1907

Čornejová, Michaela: *Príspevek ke studiu nejstarších českých pomístních jmen*. *Acta onomastica* 49, 2008, s. 85–90

Lutterer, Ivan – Šrámek, Rudolf: *Zeměpisná jména v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Havlíčkův Brod 2004

Pleskalová, Jana: *Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*. Jinočany 1992

Pleskalová, Jana: *Česká pomístní jména v diachronním pohledu*. *Acta onomastica* 40, 1999, s. 186–195

Pleskalová, Jana: K pojmenovacím zvyklostem v období 12.–12. století. In: Teoretické a komunikační aspekty proprií (Harvalík, Milan – Minářová, Eva – Tušková, Marie eds.). Brno 2009, s. 155–162

Pleskalová, Jana: Vývoj vlastních jmen osobních v českých zemích v letech 1000–2010. Brno 2011

Pomístní jména v Čechách (Olivová-Nezbedová, Libuše – Knappová, Miroslava – Maletínská, Jitka – Matúšová, Jana). Praha 1995

Sáňka, Hugo: Pomístní názvy brněnského okolí. Rozpravy ČSAV, řada společenských věd, roč. 70 – sešit 16. Praha 1960

Schwarz, Ernst: Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle. München 1961

Slovník pomístních jmen v Čechách (Matúšová, Jana a kol.). Praha 2005 a další (zatím nedokončený projekt)

Mapová zobrazení

Zobrazení našeho území na mapách přináší pro historickou topografii někdy celé soubory jmen lokalit a také jejich zeměpisné rozložení.

Nejstarší zobrazení našich zemí je tradičně spojováno s dílem řeckého geografa, matematika a astronoma Klaudia Ptolemaia (90–160). V jeho osmidílné Geografii (Geografiké Hyfegesis), dochované v pozdějších opisech, jsou vyjmenována a zeměpisnými souřadnicemi určena osídlená místa. Žádné z těchto míst se ale nedá jednoznačně určit a identifikovat s konkrétní lokalitou, výklady jsou v podstatě hypotetické. Do našich končin se lokalizují názvy:

Sudéta oré (Sudetské pohoří, jímž se snad myslí Smrčiny, Krušné hory, Lužické a snad ještě Jizerské hory)

Askiburgion oros (Askiburgijské pohoří, které se ztotožňuje s Krkonošemi, Jeseníky a Oderskými vrchy a možná i s částí západních Beskyd). Problém je, že nenavazuje na předchozí pohoří, ale je více vysunuto poměrně značně k severu. Geografové hledají vysvětlení ve sloučení dvojích cestovních zpráv a pozorování dávným kartografem. Posun se pokoušejí zdůvodnit tím, že východnější cesty, např. důležitá Jantarová stezka, vycházely od Dunaje a dosahovaly pohoří později, než západněji položené cesty.

Pohoří *Gabreta silva* na jih od Sudet se považuje za Šumavu. České země tak lze lokalizovat na jih od Sudetského i Askiburgijského pohoří, ale na sever od Gabrety. Jiní badatelé ale lokalizují Sudetské pohoří bezprostředně za Dunajem.

Orkynský les (Chřiby)

Luna silva (Malé Karpaty)

Sarmatské hory (pohoří středního Slovenska)

Pro topografii tyto názvy nemají praktickou cenu.

První alespoň přibližné vyobrazení Českých zemí zachycují různé **středověké mapy** Evropy pouze jako součást prostoru střední Evropy nebo většího celku. Proto je zobrazení velmi jednoduché, spíše symbolické a přinášejí jen několik místních názvů. To platí pro Idrisiho mapu světa (Tabula Rogeriana) z roku 1154, která byla původně rytá do stříbra, ale dnes je zachovaná jen v opisech. Zachycuje jen Čechy s prostým popisem „bilad buemia“. Mapa Ebstorfská z 30. let 13. stol. obsahuje vyobrazení Pražského hradu a místní jméno „Praha c[aput]“. Ten zobrazuje také mapa Heresdorfská, která pochází z roku 1290, s popisem „Braga metropolis Boemariorum“. Kompasové a portulánové mapy ze 14. stol. přinášejí pro Čechy typický prstenec pásma pohraničních hor.

Charakteristický tvar Čech, i když bez přesnějšího ohraničení, je vidět i na mapě střední Evropy Mikuláše Kusánského (1401–1464). Tento německý humanista a kardinál

ji sestavil asi v roce 1439, vyšla ale až po jeho smrti roku 1491. Jeho mapa byla původně určena pro vydání Ptolemaiovy Geografie v roce 1478, ale nedošlo k tomu, aby sem byla pojata, takže mapa byla vytištěna až roku 1541. V pozdějších zpracováních této mapy je na našem území zobrazeno několik význačných míst. Dílo ale ovlivnilo tvorbu dalších mapových zobrazení.

Velmi důležitým impulsem pro kartografické zobrazování byl **vynález knihtisku** a tiskařské techniky. Poměrně brzy je tisk používán také pro mapy, a to nejprve z dřevorezu (1472), a později z mědirytiny (1477). V roce 1478 bylo v Římě poprvé vydáno zeměpisné dílo Klaudia Ptolemaia. Mapy k tomuto dílu vytiskl v roce 1477 Conrad Sweynheim z mědirytin v Itálii v Subiaku.

Z konce 15. století, z počátku novověku, jsou známy tzv. **poutnické mapy**, jejichž vznik souvisí se Svatým rokem 1500. S ním byl propojen neustálý zájem o cestování do Říma, proto tyto mapy zobrazují především poutnické cesty. Byly sestavovány na základě textových popisů poutnických cest.

Nejstarší mapa tohoto druhu je tzv. Romweg-Karte (Das ist der Rom-Weg), která vznikla někdy kolem roku 1500. I když je anonymní a nedatovaná, za jejího autora se považuje norimberský kartograf, výrobce cestovních pomůcek a kompasů, ale také astronom a lékař, Erhard Etzlaub (asi 1460–1532). Je orientovaná na jih a zobrazuje trasy dálkových komunikací do Říma, dokonce rozdělené tečkami na německé míle (asi 7,4 km). Naším územím vede cesta dálkové trasy z Krakova do Itálie přes Vídeň. Jsou na ní zaznamenány lokality Těšín, Ostrava, Nový Jičín, Lipník nad Bečvou, Olomouc, Vyškov, Brno a Mikulov.

Rovněž k jihu je orientována tzv. Landstrassen-Karte (Das sein dy lantstrassen durch das Romisch reych), do jejíhož středu autor položil Norimberk. Komunikační síť je více rozvětvená a mapa zobrazuje větší část středoevropského prostoru, především německou Říši, ale také část Itálie. Vyšla roku 1501 v Norimberku a jejím autorem je již nepochybně Etzlaub. Česká kotlina je na ní zvýrazněna charakteristickým věncem pohraničních hor. Přes ni je znázorněna komunikace z Norimberku přes Cheb (Eger), Tachov (Dachau), Plzeň a Beroun (Beron) do Prahy a odtud dále spojnice přes Kutnou Horu (Kuturg), Jihlavu (Triglo), Třebíč (Trebecz) do Brna (Prunn), kde se napojuje na dálkovou komunikaci z Vídně do Krakova. Na ní jsou zachyceny naše lokality Ostrava, Nový Jičín (Tutchen), Olomouc, Vyškov a Mikulov (Niclasburg). Z Olomouce je zaznačena spojnice do Nisy přes Šternberk. Mimo cesty je v Čechách i na Moravě zaznamenáno několik dalších lokalit, např. Jindřichův Hradec (Neuhaus), Žatec (Satz), Locket (Elbogen) nebo Znojmo. Vodní síť zachycuje na mapě jen některé toky. V Čechách je to Labe (jehož pramen je položen na Českomoravskou vrchovinu do blízkosti Jihlavy), Vltava a Ohře. Na území Moravy je pojmenována řeka Jihlava, lze poznat Dyji, ale zcela chybí Morava. Zobrazení Čech a Moravy se tedy na starších mapách střední Evropy omezuje jen na několik lokalit, které jsou zpravidla popsány zkomolenými jmény.

Kartografické představy o známém světě na přelomu středověku a novověku byly spojeny se souborem Ptolemaiových map. Postupně však intelektuální špičky tehdejší společnosti docházejí k poznání, a to příznačně ne příliš dlouho po jeho vytištění, že tento komplex nezobrazuje reálně soudobý svět a nepřináší ani jeho aktuální pojmenování. Pochopitelným korektivem ptolemaiovského obrazu světa byly zámořské objevy. Proto byl tento soubor postupně doplňován o nové mapy, o tzv. *tabulae modernae*.

Vznikají tak **kosmografie**, což jsou soubory map různých zemí. Jejich hlavní účel je popis a zobrazení známého světa. První vydával od roku 1524 ingolstadtský Peter Apian (1495–1522). Nejoblíbenějšími v celé Evropě se staly kosmografie, které od r. 1540 publikoval basilejský profesor Sebastian Münster (1489–1552). Tvořily je mapy z hrubě řezaných dřevořezů. V roce 1544 byla tato kosmografie přeložena do češtiny (Kosmografie česká od Zikmunda z Púchova).

Také v Itálii vznikají soubory map na způsob atlasů, které obsahují mapy různých autorů. Italové jako renesanční umělci vynikli i v kresbě map. Jejich nejvýznamnějšími tvůrci jsou Benátčan Battista Agnese (1514–1564) a v Římě Antonio Lafreri (Lafréry 1512–1577). Tento Francouz, rytec z Besanconu, se v Římě usadil roku 1544. Všechny svazky map, opatřené stejnou titulní stranou, vydal v roce 1553. Všechny dochované Lafrerihovo „**atlasy**“ obsahují jednotlivé mapy, které se v jiných atlasech nevyskytují a každý z nich zahrnuje vzácné, někdy dokonce unikátní mapy, jako jsou mapy kartografů J. Gastaldiho, F. Bertelliho, B. Zalteriho aj. Tento soubor také poprvé vyobrazuje na titulním listu Atlanta, nesoucího na ramenech Zeměkouli.

Kolem roku 1500 vznikají tzv. **chorografické mapy**. Ty jsou věnovány jednotlivým zemím, jejichž zobrazení je přitom s ohledem na dobu vzniku dosti podrobné. Mezi nejstarší patří mapa Švýcarska, jejíž vznik se klade asi do roku 1497 a jejímž autorem je Konrad Fürst (Türst?; 1450–1503). Do počáteční etapy vývoje lze také zařadit mapu Čech Mikuláše Klauďána (zemřel 1521) z roku 1518 nebo mapu Bavorska z roku 1523 od Johanna Aventina (1477–1534), ale i mapu Uher z roku 1528 od Lazara Rosetiho (asi 1475–1528).

V polovině 16. století roste počet těchto map založených na jednoduchých topografických měřeních. K nim patří zejména mapa Bavorska Philippa Apiana (1531 – 1589) nazvaná *Bayrische Landtafel*n (1568), mapa Pruska (1584) Kaspara Henneberga (1529 – 1600), rukopisná mapa Saska (1607) Matthiase Odera (zemřel 1614) a další.

Od poloviny 16. století přechází těžiště kartografie do Nizozemí a 100 následujících let je označováno jako zlatý věk nizozemských map a atlasů. Pracovalo a tvořilo tu vedle sebe současně několik vynikajících kartografů. V Antverpách působil syn německých rodičů Abraham Ortelius (1527–98), jenž v květnu 1570 vydal sbírku map na 53 listech nazvanou „*Theatrum Orbis Terrarum*“ (Divadlo světa). Toto dílo lze ji považovat za *první moderní atlas* zeměpisných map, které jsou jednotně zpracovány a vydány podle pevné koncepce (je připojen i soupis autorů map). Atlas měl okamžitý obchodní úspěch a dosáhl celkem 41 vydání v různých jazykových mutacích. Poslední edice z roku 1612

sestávala již ze 129 mapových listů. Vydání z roku 1573 otiskuje poprvé mapu Moravy Pavla Fabricia a katalog autorů uvádí jeho jméno.

V roce 1578 vydal svoje dílo s názvem „Speculum Orbis Terrarum“ (Zrcadlo světa) Gerard de Jode (1508–1591). Tento atlas patří k velkým vzácnostem, protože po dalším vydání r. 1593, které pořídil jeho syn Cornelius de Jode, firma zanikla.

Za nejvýznamnějšího představitele nizozemské kartografie (a jejího „otce“) je považován Gerhard Mercator (1512–1584). Syn německých rodičů z okolí Antverp se po studiích na univerzitě v Lovani přestěhoval do německého *Duisburgu*, kde založil jeden z nejdůležitějších kartografických domů. Jeho hlavní zásluhou je osvobození kartografie od vlivu Ptolemaiovy Geografie, antikvované zejména dobou zámořských objevů. Jeho přínos se projevil v několika směrech, především tím, že jeho vlastní kartografická činnost se opírala o důslednou kritiku pramenů a reagovala na nové objevy i zdokonalené kartografické metody. Na svých mapách také zavedl nový druh písma pro popis různých lokalit a zeměpisných útvarů, dosavadní používání gotického písma nahradil latinkou (italikou).

Z jeho kartografické tvorby je významná jeho patnáctilistová mapa Evropy z roku 1554, na níž významně upravuje (i když ne ideálně) dosud přehnaně zobrazované rozpětí Středozemí. Pro zakreslení Čech použil již existující Klaudyánovu mapu (podle zobrazení v Münsterově kosmografii), kterou zasadil spolehlivě do zeměpisné sítě. Je tu zakreslena i Morava, která ale v této době ještě nebyla zobrazena na samostatné mapě.

Mercator je znám především jako tvůrce atlasu, jehož první část vydal roku 1585, celé dílo ale vyšlo až po jeho smrti roku 1595 pod názvem „Atlas sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura (Atlas čili kartografické úvahy o vzniku světa o podobě, který tím nabyl)“. U něj se poprvé setkáváme s prvním užitím názvu „Atlas“ pro kartografické dílo.

Dílo ale nezaznamenalo z různých důvodů větší obchodní úspěch. Tiskové desky však zakoupil od Mercatorových dědiců Jodocus Hondius, přidal k nim další mapy a tím celý mapový soubor rozšířil. Zdokonalený nový atlas Mercatora a Hondia vyšel poprvé v roce 1601. Získal si velkou oblibu a zaznamenal velký komerční zisk, čehož důkazem je téměř 50 vydání do roku 1640. Atlas byl i nadále rozšiřován, péčí a činností Hondiova syna Henrica a zetě Jana Janssonia již obsahoval 400 nádherně rytých a bohatě kolorovaných map v jedenácti svazcích.

Zakladatelem velké rodiny kartografů, výrobců přístrojů a vydavatelů, která výrazně poznamenala celé 17. století, byl Willem Janszoon Blaeu (1571–1638). Po studiích, která strávil u známého astronoma Tycha de Brahe, se usídlil roku 1596 v Amsterdamu, kde začal samostatně pracovat. Vydavatelskou činnost začal tím, že publikoval pouze dodatky k Orteliovu a Mercatorovu atlasu. Jenže po smrti Jodoca Hondia mladšího (1629) se mu podařilo zakoupit některé tiskové desky Mercatorova atlasu, což mu posloužilo jako základ pro vytvoření vlastního díla. To vydal již roku 1634 v šesti svazcích pod názvem „Atlas novus“. V rozšiřování, kompletaci a následném vydávání atlasu úspěšně pokračovali jeho synové Joan (1596–1673) a Cornelius (1610–1648), takže v roce 1662 dosáhl v různých jazykových verzích 9–12 svazků. Úspěšný podnik však podlehl v roce 1672 velkému požáru.

Blaeuův atlas se stal základem pro další individuální atlasy. Podle potřeb a požadavků speciálních majetných zájemců byl totiž rozšiřován o další tištěné nebo rukopisné mapy jiných autorů a vydavatelů, případně o další grafické listy. Mezi lety 1640–1680 tímto způsobem vznikl tzv. Hemův atlas. Jedná se o vpravdě monumentální superatlas, který byl sestaven pro amsterdamského advokáta Laurentia van der Hema (1621–1678). Obsahuje celkem 2115 listů ve 46 fóliových svazcích a čtyřech dalších doplňcích. Roku 1730 přešel do majetku Evžena Savojského a od něj ho od roku 1737 vlastní Rakouská národní knihovna ve Vídni.

Zakladatelem další významné dynastie nizozemských kartografů a vydavatelů map byl Johann Nicolaus Vischer (Piscator; 1587–1637). Atlasy jeho dědiců stejného jména se dobře prodávaly, a proto byly po Evropě velmi rozšířené až do počátku 18. století. Tehdy koupil tiskové desky Pieter Schenk (1645–1715), jenž pokračoval ve vydávání atlasů do roku 1720. Společně s Gerardem Valckem (1626–1720) se pak stali také majiteli zbytků Bleauova závodu, protože od něho společně získali po požáru použitelné předlohy. V 17. a 18. století existovaly v Nizozemí i další firmy, které vydávaly bohatě zdobené atlasy, jež vedli např. Frederick Witt (1616–1698), Pieter Mortier (+1711), Just Danckerts (1630–1695), Huych Allardt (1637–1684), Joachim Ottens (asi 1663–1740). Vzájemný obchod mezi vydavateli atlasů s tiskovými předlohami a jejich přerývání je typickým rysem nizozemské kartografie. Tiskové desky přecházely mezi jednotlivými vydavatelskými domy a samy mapy byly různě upravovány a začleňovány do jednotící grafické podoby.

Tak vznikaly tzv. **deriváty map**. Tak se označuje mapa, která byla znovu vydána, ale nikoliv pod dohledem svého autora. Její kartografické zobrazení bylo vzato za základ, ale bylo upraveno, případně byla její část nebo celek přeryta a její grafická výbava v rozích a na okrajích byla upravena. Zpravidla k tomu docházelo tehdy, když byla zařazena do nějakého atlasu (čímž jej kompletovala a zvýšila jeho atraktivitu na trhu). K přebírání map docházelo zcela běžně.

Z hlediska topografické práce s mapami je potřebné vědět, s jakou mapou badatel pracuje, co má v ruce. Zda se jedná skutečně o původní mapu nebo o derivát. Přerývání tiskových předloh může vést k následkům dvojího druhu. Korekcemi původního (originálního) zobrazení terénu totiž může dojít k jeho deformacím. Úpravy, prováděné ve smyslu vylepšení map, se mohou opírat o další zdroje, jejichž spolehlivost nemusí být vysoká. Při přerývání jsou někdy také zkomoleny názvy lokalit, protože rytci zpravidla nejsou znalí řeči, v které jsou zapsány. Že k oběma jevům docházelo, lze zjistit porovnáním původních map českých zemí (Klaudyánovy, Aretinovy, Fabriciovy, Komenského...) s jejich deriváty v atlasech.

Samostatné mapy českých zemí

Čechy

1) Autorem nejstaršího zobrazení Čech je mladoboleslavský lékař **Mikuláš Klaudyán** (vlastním jménem Kulha). Jako člen jednoty bratrské řídil roku 1507 v Norimberku tisk bratrské Apologie a o deset let později tam dohlížel Herbáře Jana Černého. Od roku 1518 řídil bratrskou tiskárnu v Mladé Boleslavi.

Jeho mapa byla v roce 1518 vytištěna v Norimberku za Klaudyánovy přímé účasti, její jediný exemplář je dochován ve Státním oblastním archivu v Litoměřicích. Také formát je nezvyklý – mapa je tištěna na vertikálně protáhlém obdélníku, jenž je 135 cm vysoký a 64 cm široký. Jeho horní dvě třetiny jsou vyplněny politickým, mravoučným a alegorickým obsahem, jehož význam a důvody vzniku nejsou doposud jednoznačně objasněny, a to ani přes bohatou diskusi v literatuře. Předpokládá se, že má paralelně k mapovému zobrazení vyjádřit charakteristiku země a postoj k některým společenským problémům té doby.

Mapa se zobrazením Čech je umístěna v dolní třetině (o rozměru 46 × 55 cm) a je orientovaná k jihu, jak bylo tehdy běžné. Její kartografický obsah je bohatší a přesnější než nedlouho před ní vznikající poutnické mapy (např. Etzlaubova). Klaudyánova mapa se nemohla inspirovat v díle žádného svého předchůdce, nebyla tedy kopií nebo napodobeninou předcházejících mapových zobrazení, ale její autor musel čerpat z jiných samostatných a dnes neznámých zdrojů. Proč se dochoval pouze jediný exemplář (a tři rukopisné kopie), není známo. Není přitom vyloučena souvislost s vyhledáváním a ničěním nekatolických tisků v době protireformace, když její autor byl utrakvista.

Z topografického hlediska obsahuje celkem 280 místních jmen sídlišť, v nich 37 královských měst (7 katolických, 30 utrakvistických), 52 panských (31 katolických, 21 podobojí), 60 ostatních lokalit a 131 hradů, zámků a tvrzí. Příslušnost podle vyznačení se rozlišuje zvláštními signaturami. Královská města jsou označena značkou koruny, poddanská obrazem štítu. Jedná-li se o katolické město, je k základní signatuře připojen obraz klíčů, nekatolická jsou označena kalichem. Hlavní cesty jsou znázorněny řadou teček, o nichž se předpokládá, že označují milníky (v analogii s Etzlaubovými mapami). Předpokládá se, že vzdálenosti mezi nimi znamenají jednu českou míli. Nelze z nich ale odvodit nějaké měřidlo vzdálenosti, protože jsou od sebe zakresleny v nepravidelných odstupech. Autor takto chtěl zřejmě zaznamenat vzdálenost mezi městy, i když to na papíře nevycházelo. Trasa cest byla ještě zvýrazněna hnědou barvou, protože tečky jsou od sebe dosti vzdáleny. Hory a lesy jsou vyznačeny stromečkovými značkami, celé území je obklopeno charakteristickým věncem lesů. Z vodních toků jsou zobrazeny jen nejdůležitější řeky, pojmenovány jsou Labe, Vltava, Ohře, Jizera, Orlice a Sázava (její

pramen ale za Havlíčkovým Brodem odbočuje na Polnou), bez popisu zůstaly Berounka (za Plzní sledující tok Mže), Lužnice a Otava.

Význam Klaudyánovy mapy vyplývá z konstatování, že je první samostatným tištěným mapovým zobrazením středoevropské země. Až z následujících let jsou známy podobné mapy Bavor (1523), Polska (1528), Uher (1528), Horních Rakous (1542), Slezska (1561), Míšně (1562), Saska (1567) nebo Moravy (1568). Přispěla také k šíření kartografických a s ohledem na grafický obsah i jiných znalostí o Čechách. Byla pojmána v různých anonymních kopiích do tehdejších souborů map. Poprvé se tak stalo roku 1545, kdy ji Sebastian Münster pojal do třetího vydání Ptolemaiovy Geografie. Mapový obraz byl pro tyto účely poněkud zmenšen a z topografického obsahu bylo vyňato mnoho lokalit. Takto upravená Klaudyánova mapa se stala stálou součástí Münsterovy Kosmografie, která byla vydávána v četných reedicích. Jméno autora však nebylo nikde uvedeno a upadlo do zapomenutí. Stejná podoba byla použita také pro její české vydání Zikmunda z Püchova z roku 1554, ale německé názvy byly odstraněny a nahrazeny českými a na horním okraji bylo místo původního německého titulu nahrazeno erby patnácti českých pánů.

Podobu Klaudyánovy mapy u Münstera použil do své patnáctilistové mapy Evropy Gerhard Mercator. Dalším dokladem jejího derivátu je dílo boloňského rytce Zalteriho z druhé poloviny 16. století, jenž obrátil orientaci mapy k severu. Rytina v mědi jí dodala jemnější kresbu, pro jména lokalit autor zvolil humanistické písmo, ale obsahují četné chyby a zkomoleniny, které vznikly chybným čtením novogotického písma předlohy.

2) Druhým kartografickým zobrazením Čech se stala mapa luteránského kněze ze saského Marienberku **Jana Crigingera** (1521–1571). Byla vyryta údajně v Praze v roce 1568 a vytištěna v Lipsku. Dnes je dochována pouze ve dvou původních výtiscích ve Strahovském klášteře a v Salzburgu (jeden z nich nese nápis: Bohemiae regni chorographica descriptio). Obraz mapy byl vkreslen do oválu a na rozdíl od Klaudyána má severní orientaci. V rozích mapy jsou vyobrazeni čtyři panovníci Koruny české – král český, markrabí moravské, kníže slezské a kníže lužické. Je tu také grafické měřítko s obrazem malých, středních a velkých mil, přičemž velké míle znázorňují české dvouhodinové cestovní míle.

Její topografický obsah přináší 292 sídel s českým a německým popisem, což je jen o 12 více než u Klaudyána. Na města, městečka a vesnice připadá 224 lokalit, horopis je znázorněn kopečkovou metodou, ale je chudý, chybí kupříkladu Brdy nebo Ještěd. Vodní toky jsou zobrazeny reálněji a podrobněji než u Klaudyána, ale čím dále se pozorovatel vzdaluje od severních Čech, tím větší vady na ní nachází. Není vyobrazena Otava, pramen Sázavy se opět stáčí k Jihlavě, výhrady lze mít k průběhu horního toku Vltavy a vůbec k celému regionu jižních Čech.

Crigingerova mapa se stala známou především cizími kopiemi. Byla převzata do mnoha nizozemských atlasů. Prvně ji zařadil Abraham Ortelius do svého atlasu *Theatrum orbis terarum* (1570). Ten ale z mapy odstranil všechna území, která nepatřila k Čechám

a s nimi omylem i výběžky severních Čech. Jako předloha pro mapu země byla také použita i u pozdějších vydání Münsterovy Kosmografie, převzali ji do svých atlasů Gerhard Mercator (1584) nebo Gerhard de Jode (1585).

3) Třetí zobrazení Čech vzniklo v době stavovského povstání. Jeho autorem je pražský měšťan **Pavel Aretin** z Ehrenfeldu, písař Starého Města pražského, který se roku 1618 přidal k odbojným stavům a v roce 1627 byl vypovězen z Čech a emigroval do Pirny. Jméno autora známe z kartuše s dedikací v pravém dolním rohu (K poctě a užitku vlasti věnuje a zasvěcuje Pavel Aretin z Ehrenfeldu občan Starého města pražského v roce 1619). Mapa vyšla poprvé roku 1619 pod názvem „Regni Bohemiae nova et exacta descriptio“ (Nový a přesný popis Království českého). Další vydání pochází z doby návratu emigrantů ze Saska roku 1632. U tohoto vydání je do posledního písmene „O“ vepsán nápis „Ab auctore recognita et aucta Anno Salutis 1632“. Odkaz na šťastný rok snad souvisí s tehdejšími nadějami emigrace na trvalý návrat. V pravém horním rohu je zobrazen český lev, v levém císařský orel.

Z topografického hlediska má Aretinova mapa velký význam, protože jsou na ní poprvé zakresleny hranice země a také vnitřní politické rozdělení Čech na tehdejších 14 krajů, Loketskó a Chebsko. Zachycuje celkem 1157 lokalit, které jsou shrnuty do samostatného abecedně řazeného rejstříku. Jejich poloha je určena souřadnicemi v českých mílech odpovídajících mílovým stupnicím na rámu mapy. Je tu také zakreslena souřadnicová síť (na šířku 42 českých mil, na výšku 35 českých mil). To umožnilo poprvé určit velikost Čech – obvod Čech byl stanoven na 123 a $\frac{1}{3}$ míle, vzdálenost od západu k východu 40 mil, vzdálenost od severu k jihu 35 mil a výměra 859 čtverečných mil. Měřítko na levém okraji mapy mělo umožnit odečítání souřadnic (po nalepení na dřevěný lineál). Popis lokalit je v češtině velkými písmeny, v němčině malými. K jejich diferenciaci pomáhá 16 speciálních symbolů.

Na svou dobu skutečně bohatý topografický obsah doplňuje autor komentáři některých zajímavých jevů, např. u řeky Otavy poznamenává, že má nejznamenitější perly. Krkonoše jsou popsány jako Obří hory, v nichž démon, zvaný od obyvatelů Rýbrcou, ukazuje nadpřirozenou moc (Krkonosse vel montes gigantum in quibus Daemon quem incolae Ribenzal vocant mirabilem dei protestatem monstrat). Mapa je zajímavá i z etnografického zřetele, protože na okrajích zobrazuje postavy v dobových krojích (šest ženských postav vpravo, šest mužských vlevo).

Zobrazená vodní síť je sice bohatá, ale není příliš přesná. Na mapě jsou pojmenovány řeky Labe, Vltava (pramen překrývá kresba andělíčka), Ohře, Ploučnice, Jizera, Cidlina, Chrudimka, Úpa, Metuje, Orlice, Lužnice (i s rybníkem Jordán u Tábora), Malše, Blаницe a Mže se zakreslenými anonymními přítoky. Beze jmen jsou zakresleny také další řeky a říčky, a to i za hranicemi. Některé toky mají chybný průběh, například Kladská Nisa, která protéká Broumovským výběžkem a nakonec se vlévá do Úpy a Labe, zcela chybně je také spojení Ohře přes Krušné hory se saskými řekami, a to dokonce na dvou místech. Nesprávné je také zakreslení toku řeky Chrudimky, která teče opačným směrem a ústí

do Orlice. Nedostatek byl v dalších vydáních mapy opraven, Chrudimka byla odstraněna a přidány byly řeky Loučná, Divoká Orlice a Doubravka.

Aretinova mapa a její kopie se staly na století základnou kartografických informací o Čechách. Později se také dočkala mnoha vydání v nizozemských a anglických atlasech. Mapy s dokreslenými vojenskými údaji se také používala k válečným účelům během třicetileté války. Nové vydání pořídili roku 1665 mědirytec Daniel Vusín (asi 1626–1691) a pak další již nedatované jeho syn Kašpar Vusín (1664–1747). Všechna vydání sice obsahují změny, ale ty nejsou nijak zásadní, takže mapy se od sebe liší jen málo. Nešlo tedy u nich o vytvoření nových tiskařských desek, ale pouze o přerytí původních předloh.

Stejnou kresbu a měřítko jako Aretinovo mapové zobrazení, má mapa, která vyšla v roce 1619 v Augsburgu v dílně knihtiskaře Wilhelma Petera Zimmermanna (+1630) s titulem „Bohemia in suas partes geografice distincta“. Od ní se zachoval pouze jediný výtisk v Britském muzeu. Byla určena německým uživatelům, protože místní jména uvádí v německé nebo poněmčené podobě (s českými dubletami označenými trojúhelníčkem). České názvy některých lokalit jsou zkomoleny, jindy se zase uvádějí poněmčené varianty, ačkoliv byly k dispozici německé názvy. Tato skutečnost ukazuje na český původ mapy. Teritoriálně je širší než Aretinova mapa. Kromě Čech zobrazuje i velkou část Moravy a rakouské země až k Dunaji. Mimo mapový rám jsou vytištěny půdorysné plány měst Amberku, Chebu, Lince, Pasova, Plzně, Prahy, Vídně a Vratislavi.

Podobný teritoriální rozsah má také mapa, která vyšla pod stejným názvem v roce 1620 v Amsterdamu. Za autora její předlohy je považován Egidius (Jiljí) Sadeler, jenž ji snad měl podle některých pramenů sestojit již v roce 1605. Místo půdorysných plánů měst obsahuje Sadelerova mapa šest vedut – Čáslav, Cheb, Chomutov, Louny, Praha a Slaný, po stranách jsou také zobrazeny čtyři postavy v krojích.

Vzhledem k podobnosti kresby map Aretinovy, Zimmermannovy a Sadelerovy se uvažuje o společné předloze všech těchto map, jež se ale nedochovala. Za jejího možného autora se považuje právě Jiljí Sadeler, pražský dvorní malíř a rytec, působící na dvoře Rudolfa II.

Zvětšením Aretinovy mapy na dvojnásobek vznikla také rukopisná mapa celního revizora Jana Sticha z roku 1676. Mapa je zvláštní tím, že vnitrozemí Čech je na ní zobrazeno téměř bez kresby, zatímco pohraničí je vykresleno dosti podrobně. Zobrazeno je tu celkem 460 míst, mezi nimiž dominují celní a výběrčí stanice. Autor je jako celní revizor objížděl a dobře znal jejich položení. Síť vodních toků je podrobnější než na starších mapách, lokality se rozlišují různými značkami na královská města, poddanská města, městečka, horní města, kláštery a zámky, ale důsledně a v úplnosti pouze v pohraničí.

Na změněné poměry v kartografii reaguje mapa **Mořice Vogta** (1669–1730), syna zeměměřiče a kněze kláštera v Plasech. Není zamýšlena jako samostatné dílo, ale jako součást historiogeografického popisu Čech, který vyšel v roce 1712 (ve Frankfurtu nad Mohanem a v Lipsku) pod názvem „Das jetzt lebende Königreich Böhmen in seiner historisch- und geographischen Beschreibung vorgestellt“. K ní přiložená a poskládaná mapa se jmenuje

„Nova totius regni Bohemiae tabula“, je v rozloženém tvaru dosti velká a má již zeměpisnou síť. Její topografický obsah je mnohem bohatší než na dřívějších mapách. Zaznamenává celkem 3110 lokalit, jež podrobněji rozlišuje na 23 hrazených měst, 165 ostatních měst, 412 městeček, 346 hradů a tvrzí, 34 kláštery, 2047 vesnic, 28 samostatně stojících kostelů a kaplí, 29 hradních zřícenin, 9 zřícenin klášterů a 17 pojmenovaných mlýnů. Zvláštní značky zavádí pro sídla arcibiskupství, biskupství, místa latinských škol, naleziště zlata, stříbra a jiných kovů (cínu a mědi), pro místa, kde se daří perlorodkám, ale i pro teplé prameny, sklárny, vinice, železné hutě nebo celní stanice. Poprvé se tu zaznamenávají poštovní stanice. Také síť silnic je poměrně hustá, z Prahy vychází 8 silnic. Pohoří jsou ale na mapě zakreslena dosti nesouvisle, takže pás hor kolem Čech není výrazný. Lesní porosty jsou zakresleny pouze na Šumavě a v jižní části Krušných hor. Naopak vodní síť je dosti bohatá, mimo řek jsou zakresleny i rybníky, ale některé vodní plochy jsou nepřiměřeně zvětšeny.

Vogtova mapa, i když má značný význam např. při studiu hydrologických poměrů krajiny v Čechách, je posledním soukromým podnikem staršího období české kartografie.

Morava

1) Nejstarší známá mapa Moravy pochází z pozdější doby než v Čechách. V okamžiku jejího vydání už byla pro Čechy k dispozici mapa Klaudyánova a pro Slezsko Helwigova. Zpracování první samostatné mapy Moravy se kryje s vydáním druhého zobrazení Čech od Jana Crigingera. Jejím autorem byl osobní lékař císaře Maxmiliána II., astronom, profesor matematiky vídeňské univerzity a botanik **Pavel (Paul) Fabricius** (1519–1589). Je nazvaná „Marchionatus Moraviae Das Markgraffthum Mähren“ a vyšla v roce 1569. Vznikla zřejmě na objednávku moravských stavů, jak je možné usuzovat z dedikace stavům Markrabství moravského.

Mapa drží dva primáty – poprvé je na jejím rámu u našich map vyznačena geografická síť a také sídla jsou rozlišena značkami devíti kategorií, i když poměrně nepřesně. Mapa ale přesahuje zemské hranice, kromě Moravy zobrazuje i Dolní Rakousy až po Dunaj, mírně zasahuje také do Čech. Topografický obsah je rozložen nerovnoměrně, některé části jsou popsány hustěji, jiné jsou poměrně prázdné. Mapa zachycuje celkem 532 lokalit, z toho 347 na Moravě, 134 v Rakousku a 17 v Čechách.

Pro zobrazení terénu autor použil kopečkovou manýru s osvětlením od východu, ale je nepřesné a bez popisu. Lesy jsou zakresleny stromečky, hranice čárkovaně, a zejména na východě země značně nepřesně. Vodopisná síť je na svou dobu sice poměrně bohatá a většina významných toků je popsána, ale k jejich průběhu lze mít výhrady.

V současnosti existuje sedm výtisků této mapy. Jeden z nich je součástí Mollovy sbírky, která je uložena v Moravské zemské knihovně v Brně. Byla vyryta do šesti měděných desek, které byly později ukradeny. Poměrně velké měřítko bylo zvoleno, aby mapa mohla být využitelná i pro vojenské účely, protože Moravu a Dolní Rakousko ohrožovaly turecké armády. Dokladem toho je i modlitba za uchránění země od nájezdů, která je k mapě připojena.

Když v roce 1570 vyšel poprvé v Antverpách Orteliův atlas *Theatrum orbis terrarum*, neobsahoval mapu Moravy. Proto koncem roku 1570 zaslal vídeňský dvorní lékař Jan Crato z Crafftheimu nizozemskému kartografovi Abrahamu Orteliovi mapu s připomínkami moravských šlechticů k Fabriciově mapě, která pokrývala jen moravské území.

Tato mapa byla použita ve známém Orteliově atlasu *Theatrum orbis terrarum* a poprvé vyšla roku 1573 pod názvem „*Moraviae, quae olim Marcomannorum sedes, chorographia, a D. Paulo Fabricio medico et mathematico descripta et a generosis Moraviae baronibus quibusdam correcta*“. Mapová kresba byla značně zjednodušena, orografie téměř vypuštěna a některé místopisné názvy doplněny českou dubletou označenou B. Na rubu se nachází text o Moravě v různojazyčném znění. Vznikla patrně bez Fabriciova vědomí, skutečným iniciátorem revize byl asi Cratonův přítel Tomáš Jordán z Klausenburka. Ten žil ještě počátkem roku 1569 ve Vídni, ale nebyl v dobrých vztazích s Fabriciem, a proto odešel na Moravu, kde se stal zemským lékařem. Tam se seznámil s kritikou, zprostředkoval její opravu a výrazně zdůraznil stavovské zásahy do obsahu mapy, snad aby poškodil Fabriciův věhlas. Zařazení mapy do atlasu znamenalo velké rozšíření tohoto mapového obrazu. Ortelius navíc získal roku 1576 od císaře Rudolfa II. ediční privilegium na tištění této mapy na 10 let.

Fabricius sám vydal v roce 1575 ve Vídni znovu svou mapu ve zmenšeném formátu s titulem „*Chorographia marchionatus Moraviae. Die Lanschaft des Marggraffthumbs Marhen*“. Je věnována Hartmannovi z Lichtenštejna a v pravém dolním rohu mapy v poznámce ke čtenáři vysvětluje Fabricius důvody vzniku jako náhrady za zcizené dílo. Poukazuje přitom na „hanebné odcizení“ původních desek. Tentokrát je zobrazeno jen území Moravy, ale i když byla mapa přerývána, do mapového obrazu nebylo příliš zasaženo, protože Fabricius zůstal v podstatě u svého původního díla a jeho chyb.

Tato staronová Fabriciova mapa se stala také předlohou pro kopii zařazenou roku 1585 Gerhardem Mercatorem mezi „*Germaniae tabulae geographicae*“ (do třetí části 1. vydání atlasu). Byla ale radikálně revidována a korigována, nepochybně proto, že se v mnohém lišila od již zmíněného opraveného vydání z roku 1573, které bylo součástí Orteliových atlasů. Mercatorova verze má prostý název *Moravia* s podpisem „*per Gerardum Mercatorem cum privilegio*“.

V roce 1625 ji v Mercatorově atlasu vystřídala nakrátko mapa Pavla Kaeria uvedená titulem „*Moravia marchionatus, Merhern, autore P. Kaerio*“. V levém horním rohu má obraz Brna se Špilberkem a vpravo dole je vyobrazeno Znojmo. Je zajímavé, že tato mapa byla později jistou dobu vydávána za mapu Moravy, která měla být vyhotovena podle předlohy

Komenského, když byl odstraněn původní titul mapy a veduty v levém horním a pravém dolním rohu nahrazeny novými obrazy. Ale zobrazení říční sítě svědčí, že byla jistě rytá podle Fabricia. Představuje jednu z nejméně zdařilých napodobenin.

Mapa se vyskytuje i v dalších derivátech, protože mapa byla součástí atlasů a byla vydávána i v první polovině 17. století. Zajímavý a svým vzhledem snad blízko původní mapě z roku 1569 je otisk s názvem „*Maravanie seu Moraviae marchionatus*“.

singulari fide ac diligentia chorographica delineatus“, který je součástí atlasu Daniela Celaria z roku 1575. Za pozornost stojí také podoba v atlasech Speculum orbis terrarum Gerharda a Cornelia de Jode.

Kuriozitou je mapa, kterou vydal roku 1692 Vincenzo Maria Coronelli, výrobce glóbulů a kartograf Benátské republiky, jenž v roce 1680 založil první geografickou společnost. Předlohou jeho mapy bylo ještě v době pokročilého 17. století Fabriciovo zobrazení Moravy, přestože již bylo k dispozici spolehlivější a podrobnější dílo Komenského. Vydavatel zapojil do korekcí předlohy svou fantazii a doplnil zejména vodní síť o různá nereálná propojení některých vodních toků. Zvláštností jsou také vícejazyčné názvy některých měst, mezi nimiž je jako rarita uvedena moravština. Pojmenování lokalit je v mnoha případech zkomoleno.

Z topografického hlediska je zajímavé, jak se u různých variant Fabriciovy mapy zakreslují hranice země a některé lokality jsou zobrazovány střídavě na Moravě nebo v okolních zemích (např. Rýmařov ve Slezsku, Landštejn a Staré Město na Moravě, Lanžhot v Uhrách; ale u Coronelliho je Rýmařov i Sovinec na Moravě). Také Boskovice jsou střídavě lokalizovány na oba břehy Svitavy, klášter v Louce se zobrazuje před Znojmem po toku řeky, přestože by to mělo být naopak.

2) Pro Moravu zůstala Fabriciova mapa po více než 50 let jediným zobrazením země. Až poté byla nahrazena dokonalejší mapou, jejímž autorem byl **Jan Amos Komenský**. O důvodech jejího vzniku nepanuje doposud zcela jednotný názor, ale předpokládá se, že jich pravděpodobně bylo více. Při jejich rekonstrukci lze vyjít z jeho vlastních slov v dedikaci mapy, která je připsána Ladislavovi Velenovi ze Žerotína. Za jednu z hlavních lze považovat snahu po zlepšení kartografického obrazu Moravy. Jak autor sám uvádí, všechny dosavadní mapy země jsou značně chybné a nepřesné, a to především v místopisu. To je prý způsobeno neustálým překreslováním Fabriciovy mapy, která jediná vznikala v terénu. Na správném zakreslení lokalit si dal Komenský velmi záležet. V dedikaci zdůraznil, že Moravu dobře zná, protože sám ji mnohokrát prochodil, a místa, kde nebyl, zakreslil s pomocí mnoha spolehlivých lidí. Zvláštní pozornost věnoval přesnosti místních jmen, která uvádí česky i německy. Jeho přáním bylo, aby mapa sloužila poutníkům, a poskytovala jim přesnější a spolehlivější informace, než v té době existující mapa Fabriciova.

Jako další důvody vzniku se uvádí její sestavení na zakázku holandských vydavatelů atlasů, ale i důvody politické, tedy možná prezentace země v době třicetileté války, nebo se dokonce hledají i důvody vojenské, že totiž mapa měla poskytovat oporu pro případná tažení. Tak se usuzuje z dedikace, protože Ladislav Velen ze Žerotína byl jeden z vůdců povstání na Moravě, po bělohorské bitvě byl v emigraci a v té době sloužil v dánské armádě, která měla v úmyslu táhnout na moravské území. Ale myšlenkou na sestavení mapy se zabýval již od mládí, od doby svých studií na německých univerzitách, při nichž se seznámil s principy geodézie i s tehdejšími mapami.

Při sestavování mapy vycházel z Fabriciova zobrazení, které ovšem podrobil zásadní kritice. Doplnil je podle vlastních vědomostí, které získal procestováním země, opíral se také o popisy věrohodných svědků, kteří znali jím nenavštívená území, čerpal z tištěných itinerářů, z rukopisných záznamů vzdálenostních údajů nebo z dalších zdrojů. Pro novou mapu tedy nepoužil zaměřování. Jeho mapa znamená i tak velký pokrok pro zobrazení Moravy. Byla vydávána v průběhu dalších 150 let a dočkala se mnoha vydání.

Poprvé byla vydána zřejmě již roku 1624 v Amsterdamu z Goosovy tiskové desky v dílně Mikuláše Jana Visschera – Piscatora, nejznámější a téměř nezměněné vydání pochází z roku 1627 (rozdíly lze spatřit pouze v rámu mapy). Nezaměnitelným znakem této mapy jsou čtyři veduty měst (Polné, Olomouce, Brna a Znojma) na horním okraji mapy. Pod nimi je v levém horním rohu umístěná dedikace a v pravém titul „*Moraviae nova et post omnes priores accuratissima delineatio. Auctore I. A. Comenio*“. V pravém dolním rohu je uvedeno jméno vydavatele (Noviter edita a Nicolao Ioanide Piscatore. Anno Domini 1627) a legenda mapy, kterou tvoří 12 výkladových znaků, společně s moravským znakem.

Mapa znamená obrovský pokrok proti Fabriciově mapě z roku 1569, jak v topografickém obsahu, tak v přesnosti zobrazení. Přináší 880 pojmenovaných míst a dalších přes 250 nepopsaných. Na Moravě je zaznamenáno 767 míst rozdělených do patnácti kategorií, na Opavsku 42 lokalit. Místní názvy především měst, ale nejen jich, jsou psány česky a německy. Vodní síť je výrazným zlepšením proti Fabriciovi a celkově je přesnější a reálnější (i když Fabricius například správně zakresluje prameny Moravy, zatímco Komenský je mylně ztotožňuje s říčkou Krupou a klade je za Staré Město pod Sněžníkem). Pramen Sázavy nenalezneme u Žďáru, ale na jih od Polné, stejně jako u Fabricia. Hory jsou označeny kopečkovou manýrou, ale popsány jsou jen výjimečně. Na mapě zachycuje i hospodářské poměry, především těžbu zlata, stříbra a kovů, teplé prameny, lázně, sklárny a vinice. Také hranice jsou přesnější, i když jejich průběh není bez chyby. Na Moravu klade mapa Polnou (jejíž veduta je ostatně při horním okraji), jež byla zřejmě považována za součást Moravy proto, že byla v roce 1622 jako konfiskát prodána olomouckému biskupovi, ale také třeba Svojanov. Naopak Lanžhot je zaznamenán jako součást Uher. Neustálenost hranic je možné zaznamenat i na jihozápadním okraji země. Landštejn a Staré město pod Landštejnem už nejsou součástí Moravy jako ve Fabriciově zobrazení, ale zase Dolních Rakous. Lze také upozornit na zaměněné lokality na Dyji – po toku je nejprve zobrazen Vranov a potom Bítov a o kousek dál také nejdříve klášter v Louce a teprve potom Znojmo.

Komenského mapa byla ve své době velmi ceněna a stala se součástí všech atlasů, kde většinou nahradila starší mapu Fabriciovu. Bylo pořízeno 100 různých vydání ze známých dvanácti rytin. V Čechách vyšla až po Komenského smrti jako příloha díla Tomáše Pešiny z Čechorodu Mars Moravicus v roce 1677 pod názvem „*Moraviae olim regnum nunc marchionatus*“, ale bez uvedení jejího autora. Největší sbírku všech druhů Komenského mapy Moravy vlastní Muzeum Komenského v Přerově.

3) Třetí původní mapa Moravy pochází z roku 1692. Sestavil ji *Jiří Matyáš Vischer* (1627–1696) z Wenssu v Tyrolích. Není doloženo, kde se naučil topografickým pracem, ale postupně sestavil mapu Horních Rakous, Štýrska, Uher a Sedmihradská. Mapu Moravy nakreslil mezi lety 1688–1692. Její název je „*Moravia Marchionatus Perlustratus et delineatus a G. M. Vischer Tyrolensi Mathematico Caesareo*“. V levém horním rohu je položen znak Moravy a pod ním výklad značek. Autor rozlišuje 12 symbolů. Při dolním okraji jsou vyobrazeny veduty Olomouce a Brna se Špilberkem, mezi něž je položeno měřítko v mílich s portrétem a erbem autora.

Topografický obsah předčí všechna předcházející zobrazení a podrobností se přibližuje už Müllerově mapě Moravy z roku 1716. Mapa zachycuje téměř 2 500 místopisných znaků a názvů, v případě větší lokality je jejich značka rozšířena o symbolicky přikreslené budovy, znaky pro hrady, zámky a kláštery jsou mnohdy jejich miniaturami, které vystihují jejich vzhled. Popis lokalit je německý. Horopis je na mapě vyznačen kopečkovou manýrou se západním osvětlením. Kopce jsou zvýrazněny většinou v pohraničních oblastech, zatímco ve vnitrozemí jsou zachyceny jen náznakově. Zřetelně jsou znázorněny Chřiby. Vodní síť je zachycena podrobněji než horopis, ale lze tu nalézt nepřesnosti a chyby, např. propojení Horní (Vsetínské) Bečvy s Ostravicí. Lesní porosty jsou uvedeny jen výjimečně. Hospodářský charakter některých lokalit je vyznačen symboly pro vinice, léčivé lázně, sklárny, kamencové hutě, železné hamry, doly na zlato a stříbro a prameny minerálních vod. Také hranice jsou vyznačeny spolehlivěji než u předchozích zobrazení.

Z původní mapy se dochovaly pouze dva exempláře (v rakouské národní knihovně ve Vídni a v tzv. Laudově mapové sbírce). Mapa byla z původních desek vytištěna znovu v roce 1895.

Slezsko

Pro topografii našich zemí je zajímavé také mapové zobrazení Slezska, protože v hranicích současného státu se nacházejí některé části slezského území, která zůstala součástí habsburské monarchie po roce 1742.

1) První samostatnou mapu Slezska, která o několik let předstihla zobrazení moravského území, sestavil učitel a později rektor vratislavské školy při sv. Maří Magdaleně *Martin Helwig* (1616–1574). Byla vytištěna v roce 1561 v Nise s věnováním „*Zu besondern Ehren einem Hoch-Edel-geborenen gestrengen Rath der kayser- und königlichen Stadt Bresslau, meinen hochgeehrtesten Herren*“ jako poděkování za podporu vratislavského radního Mikuláše Rhedingera, jež umožnila vznik díla. O tři roky později k ní vydal sešit vysvětlivek a rejstřík.

Mapa má jižní orientaci, kterou autor zvolil proto, aby řeka Odra tekla dolů, z Horního Slezska do Dolního. To ve skutečnosti leží severněji než Horní. Mapa byla vyryta do dvanácti dřevěných desek, z nichž byly pro mapové zobrazení vyhrazeny pouze čtyři.

Podobně jako u Klaudyána je mapový obraz v dolní třetině, zbylý prostor je věnován bohaté alegorické výzdobě, která sestává z 28 znaků slezských knížectví a jejich hlavních měst (knížectví Vratislavské, Těšínské, Opavské, Ratibořské, Svidnické, Javorské, Opolské, Zaháňské, Hlohovské, Olešnické, Münsterberské, Břežské, Lehnické a Nisské), erbů Českého království a Polska a dalších motivů.

Kromě Dolního a Horního Slezska mapa zobrazuje i některé lokality mimo. Zachycením Kladského hrabství, které bylo tehdy ještě právně součástí tehdejšího Českého království, ale svým předchozím vývojem tendovalo ke Slezsku, poukazuje začlenění do mapy na stav reálné příslušnosti k zemi. Na mapě je zobrazeno 242 měst a městeček, 16 klášterů, 23 zámků a 25 vsí, sídla jsou doprovázena kresbami shluků stavení. Zakreslení vodní sítě odpovídá době a neobsahuje výrazný omyl, hlavní toky jsou popsány. Lesní porosty jsou zakresleny stromečky, horopis kopečkovou manýrou. Přehnané je zobrazení Sněžky (Riesenberg), která příliš vyniká z naznačeného horského masivu. Na jejím úpatí je umístěno zobrazení Krakonoše (Rübezahl), v podobě gryfa s jeleními parohy, kozlíma nohama, ocasem s chvostem a silnou větví v pazourech, což lze považovat za nejstarší vyobrazení bájného vládce Krkonoš. Silueta z této mapy se stala logem Krkonošského národního parku.

Helwigova mapa Slezska se dočkala mezi lety 1561–1778 deseti vydání, která se od sebe jen mírně liší titulem nebo formulací textu. Její mapový obraz byl také přebírán do nizozemských atlasů. Originál Helwigovy mapy se bohužel nezachoval, jediný zachovaný výtisk z prvního nákladu shořel během druhé světové války. Kopie jsou známy právě z nizozemských atlasů (Abraham Ortelius, Gerhard de Jode, Gerhard Mercator).

Mapa je také spojena pravděpodobně s první ochranou autorských práv. Helwig si totiž při audienci na Pražském hradě v roce 1561 vymohl u císaře Ferdinanda I. nejen imprimatur (povolení k tisku), ale také opatření, které zajišťovalo konfiskaci nelegálních kopií a navíc pokutu ve výši deseti hřiven zlata, která měla být rovnoměrně rozdělena mezi autora a panovníka.

2) Novou mapu Slezska sestavil **Jonas Scultetus** (1603–1662). Nedočkala se samotného vydání, poprvé vyšla roku 1638 v nakladatelství Henrika Hondia a šířila se dál v německých a nizozemských atlasech. Mapa má již severní orientaci, je věnována představitelům slezské šlechty. Výzdobu tvoří znak Slezska a v pravém horním rohu umístěná alegorie lovectví a zemědělství. Mapa pokrývá celé Slezsko, ale také části Čech, Moravy, Dolní a Horní Lužice, Míšeňska, Braniborska a Polska. Její topografický obsah je bohatší než u Helwiga a přináší 567 lokalit, rozdělených do čtyř kategorií. Také vodopis je hustší, horopis je proveden kopečkovou manýrou, některé z naznačených pohoří, stejně jako z výrazných vrcholů, pojmenovává. Na území Slezska jsou vyznačeny hranice jednotlivých knížectví a také Kladského hrabství.

Mimo celkového zobrazení Slezska zpracoval Scultetus také mapy některých slezských knížectví. První z nich byla mapa Kladského hrabství, která vyšla roku 1625 jako

příloha Aeluriovy Kladské kroniky. Po roce 1638 sestavil mapová zobrazení Dolního Slezska, Hlohovska, Olavska, Vratislavska, Lehnicka a Nisska. Mapa Horního Slezska nebyla zpracována.

Mapy společné pro více zemí

Další významné kartografické počiny se již netýkaly samostatného zobrazení jednotlivých zemí, ale území celého státu. Přibližně na přelomu 17. a 18. století nastává v kartografii přelom, označovaný jako reformace kartografie. Jejím principem je zásadní změna ve způsobech pořizování map. Základem kartografie se stává zeměměřičství a nové mapy již byly zpracovávány za použití měřičských metod, které se dosud používaly jen pro vyměřování pozemků.

Müllerovo mapování

Ještě před objevením se Vogtova spisu vydal v roce 1708 císař patent, jímž nařizoval setníku **Janu Kryštofu Müllerovi**, aby zhotovil úplnou a spolehlivou mapu království Českého. Impulsem k tomuto dílu se stala potřeba přesných map pro vojenské účely i možnost spolehlivého zobrazení veškerého dění ve státě. Práce Jana Kryštofa Müllera vznikly tedy na základě vojenských, správních a hospodářských požadavků státu. Topografický obsah je u jeho map velmi bohatý, zakreslená síť sídel je velmi podrobná. Mimo nich jsou zobrazena horstva, vodní síť, komunikace, ale také další lokality jako zemědělské usedlosti, zaniklé osady, mlýny, vinice, doly, hutě, sklárny apod. Nelze je sice považovat za absolutně spolehlivé, ale poskytují poměrně podrobný obraz geografického prostředí Českých zemí 18. století.

Nejprve byla v roce 1716 vytištěna mapa Moravy pod názvem „*Tabula generalis Marchionatus Moraviae in sex circulos divisae...*“ Práce na rukopisu mapy trvaly od roku 1708 do 1712, potom probíhaly revize. Má čtyři listy a na nich obsahuje úctyhodných 4 071 místních jmen, z nich je 3 096 na Moravě. Zobrazuje 42 hrazených měst, 12 otevřených měst, 204 městečka, 165 šlechtických sídel, 3 hrady, 8 klášterů, 265 vesnic s kostelem, 2 253 bez kostela, 17 dvorů a 7 zájezdních hostinců. Na mapě lze rozpoznat i několik hlavních komunikací, vodní síť je spíše schematická, zákruty řek jsou nepochybně přehnané. Horopis je zobrazen kopečkovou manýrou, ale není příliš popsán.

Mapa Čech byla dána do tisku a vytištěna roku 1722 s názvem „*Mappa geographica regni Bohemiae...*“ (rok 1720, který je uveden v plném znění názvu a podle nějž se mapa obecně označuje, je rok odevzdání k rytí). Práce na nejpodrobnějším zobrazení Čech trvaly osm let (1712–1720). Je vytištěna na 25 listech, na nichž zobrazuje celkem 12 495 sídlišť rozlišených zvláštními značkami na 43 královských měst, 42 ostatních hrazených

a 27 měst bez hradeb, 289 tržních městeček, 147 zámků, 115 městeček se zámkem, 1 164 vesnic s kostelem, 8484 vesnic bez kostela, 441 vesnic se zámkem, 145 vesnic se zámkem a kostelem, 1 009 samot, 70 mlýnů, hamrů a hájoven, 12 rozptýlených dvorů, 43 kláštery, 14 poustev, 79 zřícenin hradů a zámků, 263 osamělé kostely, 9 zaniklých osad a 103 samostatné hostince. Zaznamenává také místa, kde probíhala těžba zlata, stříbra, cínu, mědi, železa, olova, rumělků nebo síry, ale i lokality s výrobou drátů, kyseliny sírové atd. Autor doprovázel tato místa i slovně, když pro ně neměl speciální značku. Silniční síť je hustší oproti předchozím mapám, horopis a vodopis je popsán nezvykle podrobně. Mapa zaznamenává rovněž správní rozdělení Čech na 12 krajů, tak jak bylo provedeno reformou roku 1712 (sloučením čtyř krajů na dva), a také hranice Chebska a Kladska.

K mapování Slezska se Jan Kryštof Müller nedostal, protože předčasně zemřel. Roku 1722 převzal měřičské práce poručík ženijního vojska Jan Wolfgang Wieland. Zpracoval podle Müllerových metod mapy slezských knížectví. Mapovací práce a jejich revize dokončil v roce 1733, ale konečné dílo nazvané Slezský atlas a obsahující 20 map vyšlo až roku 1752 za zcela změněné situace. Habsburská monarchie ztratila ve válkách s Pruskem většinu Slezska a zůstala jí jen část, tzv. rakouské (dnes české) Slezsko. To je zobrazeno na čtyřech listech.

Müllerovy mapy byly v různých podobách vydávány i později. Publikaci mapy Čech ve zmenšené podobě v roce 1726 na 25 listech připravil jeho nástupce Jan Wolfgang Wieland. Další upravená vydání reagovala na změny názvů nebo počet krajů. K reformě krajské správy v Čechách došlo roku 1751, kdy se jejich počet zvýšil na 16. Müllerovo zobrazení bylo také různě zmenšováno, a to až do jednolistového formátu. Počet zobrazených lokalit se v takovém případě pochopitelně zmenšil. Mapa sloužila také jako východisko a pro tvorbu map krajů.

V oblasti tzv. soukromého mapování je 18. století obdobím mimořádného rozmachu rukopisných map šlechtických velkostatků. Byly pořizovány pro hospodářské a administrativní potřeby hospodářské správy a zachycovaly přehledně celá panství.

První vojenské mapování (Josefské)

Müllerovy mapy sloužily důstojníkům rakouské armády ve válkách o rakouské dědictví (1741–1744) i ve válce sedmileté (1757–1763) k řízení vojenských operací. Ale špatné zkušenosti vojenského velení s jejich přesností a použitelností, zejména s tím, že na nich byl reliéf vyznačen kopečkovou metodou, která poskytovala jen přibližné poznatky o terénu, vedly k poznání, že pro řízení vojenských operací bude potřeba podrobnějších a spolehlivějších map s dalšími doplňkovými údaji, nezbytnými pro vojenské užití. Důležité údaje o sýzdnosti silnic, průchodnosti lesů nebo hloubce řek a možnostech brodů nebyly v Müllerových mapách zaznamenány, ale musely být získávány průzkumem. Velitelé často upozorňovali, že jim ukořistěné pruské mapy a popisy byly užitečnější než vlastní mapy.

Proto Marie Terezie na návrh polního maršála Dauna nařídila v roce 1763 nové mapování všech zemí monarchie, které by svým charakterem akcentovalo vojenské potřeby. Jeho základem zůstaly Müllerovy mapy, které byly převedeny do menšího měřítka, aby se staly podrobnějšími. Do takto zvětšeného obrazu vojenský měřič zakresloval většinou metodou „à la vue“ (od oka), tedy pouhým pozorováním v terénu, všechny údaje, o které měla armáda zájem. K větší plasticitě půdorysného obrazu terénu přispělo jeho znázorňování šrafami, velká pozornost se věnovala komunikacím, které byly rozlišeny podle sjízdnosti, ale také rozlišení vodních toků i využití půdy, jejíž charakteristika souvisí s průchodností terénu. Stejně tak byly zaznamenány a rozlišeny různé druhy budov. Ke snadnější orientaci v mapách pomohlo také ruční kolorování, jímž byly zaznamenané jednotliviny zvýrazněny. Současně s tvorbou mapového obrazu vznikal vojensko-topografický popis zobrazeného území. Ten obsahoval další doplňkové informace, které v mapách nebyly zaznamenány. Týkal se především průchodnosti vodních toků (šířka, hloubka), zásobovacích možností vesnic (počet obyvatel, počet koní apod.) i o stavu cest. Popis sestává z mnoha rukopisných svazků. Některé informace byly přenášeny zpětně na mapu, kdy na okraji každého listu je uveden seznam obcí s jejich základními údaji.

Toto první vojenské mapování probíhalo v 60. letech 18. století, nejprve na území českého Slezska (1763), pak současně v Čechách (1764–1767) a na Moravě (1764–1768), rektifikace (opravy chybných listů) a nové mapování spadá do 80. let: Čechy 1780–1783, Morava 1779–1781, České Slezsko 1780. Výsledkem jsou podrobné mnohalistové mapové soubory, které měly nahradit již zastaralé mapování Müllerovo. Jeho význam leží nejen v jeho podrobnosti zobrazené v mapovém souboru i v písemných operátech, ale především přináší topografický doklad o době svého vzniku. Zachycuje území českého státu v druhé polovině 18. století, v době na přelomu dozrívajícího baroka a počínajícího klasicismu, před výraznými hospodářskými změnami způsobenými průmyslovou revolucí. Z jeho map vyšel Kreibich při sestavování svých zobrazení krajů.

Před zahájením prací ale nebyl z finančních a také časových důvodů vybudován základ pro skutečně přesné mapování, totiž síť přesně a astronomicky určených trigonometrických bodů, které by tvořily její geometrickou kostru. Proto pokusy o sestavení přehledné mapy monarchie skončily neúspěšně.

Mapy stabilního katastru

Toto mapování bylo spojeno se zavedením nového daňového systému. Inicioval ho císařský patent z roku 1817, kterým panovník František I. nařídil založení tzv. stabilního katastru pozemkové daně. Základní nutností pro jeho založení se stalo přesné geometrické zaměření jednotlivých parcel, ale i zobrazení a popis všech pozemků. Práce měly být prováděny jednotně a týkaly se celého Rakouska mimo Uher. Vzniku díla předcházelo vytvoření triangulační sítě, která sloužila jako geodetický základ mapování, což znamenalo oproti josefskému mapování kvalitativní posun v přesnosti zobrazení. Na jejím základě bylo provedeno přesné zaměření a vyhotovení mapových listů, které byly pro

každé sídlo samostatné. Pro každou katastrální obec byla vyhotovena mapa v měřítku 1 : 2 880 o několika sekčních listech. Na okrajích každého z nich jsou označeny jednopalcové dílce, které umožňují rychlý odhad výměry pozemků v jitrech. Při zvoleném měřítku odpovídá jeden čtvereční palec výměře jednoho jitra. Mapa celé obce vznikne seskládáním všech sekčních listů. Na nich jsou zakresleny hranice jednotlivých parcel, každá je očíslována a barevně rozlišena, stejně jako druhy staveb a porostů. Mapa je doplněna orientačními slovními popisy ulic, tratí a dalších lokalit. V souvislosti se zaznamenáním parcel jsou v ní také vyznačeny hranice obce. Součástí mapového zobrazení je rovněž písemný oceňovací elaborát s mnoha historicko-topografickými údaji.

Práce na stabilním katastru probíhaly mezi lety 1824–1843. V českých zemích bylo vyměřeno a zmapováno celkem 12 696 katastrálních obcí s více než 15 miliony parcel. Listy katastrální mapy sloužily k zaznamenávání změn, k nimž docházelo postupem času v pozemkové držbě. Původní stav, zachycující situaci během mapování, si uchovávaly pouze tzv. povinné císařské otisky (uložené nyní ve Výzkumném ústavu geodetickém, topografickém a kartografickém v Praze), které nebyly aktualizovány a dokládají geografické prostředí Českých zemí v době zaměření obcí v 1. polovině 19. století. Původní náčrtů z terénu pořízené při polních měřičských pracích (tzv. indikační skici) jsou uloženy v státních oblastních nebo zemských archivech a v současnosti dostupné i na webu.

Katastrální mapy ovšem brzo zastarávaly v důsledku zásadních proměn hospodářství celozemského charakteru, k nimž docházelo v průběhu 19. století. Také stavby silnic a železnic, regulaci toků i stavby manufaktur a jiných provozoven musely být zaznamenány do map. Proto bylo nařízeno v roce 1869 jednorázové doplnění katastrálních map (reambulace), práce však byly prováděny v letech 1869–1881 ve velkém spěchu, což nepřispělo ke kvalitě, takže postupně docházelo k znehodnocování katastru. Reambulace map stabilního katastru ukázala, že může dojít k znehodnocení celého díla, jestliže nebude nepřetržitě doplňován. Proto byla zákonem z roku 1883 zavedena stálá evidence pozemkového katastru, která měla udržovat katastrální mapy v souladu se skutečností. Katastr daně pozemkové platil až do roku 1927.

Druhé vojenské mapování (Františkovo)

Probíhalo v letech 1819–1858 v souvislosti s přípravou stabilního katastru. Jeho zpracovatelé tak mohli vzít za základ přesně zaměřené katastrální mapy. Ty byly pro vojenské potřeby zmenšeny a byl do nich zakreslen terén, jenž byl zaznamenán výškami trigonometrických bodů a sklonovými šrafami (hustější šrafovaní znamenalo prudší sklon). Mapy byly rovněž doplněny o důležité informace s vojensky využitelným aspektem. Charakter jejich obsahu se přitom zásadně neliší od I. vojenského mapování, ale zaznamenaná podoba země je zcela proměněná. Dobou svého vzniku spadá druhé vojenské mapování do nástupu průmyslové revoluce, vzniku prvních železničních tratí, dálkových silnic, dalšího rozvoje továren a intenzivních forem rozvoje zemědělství, kdy vzrostla výměra půdy a snížila se výměra lesních ploch. Ze základních map v měřítku

1 : 28 000 byly odvozeny mapy generální (1 : 288 000) a speciální (1 : 144 000). Tyto mapy byly pouze pro vojenské použití, pro veřejnost byly tajné.

Třetí vojenské mapování (Františko-Josefské)

Ze zmenšených katastrálních map a soustavy trigonometrických bodů také vycházela mapová zobrazení třetího vojenského mapování. To představovalo až do poloviny 20. století jediné souvislé topografické dílo na našem území. Probíhalo v letech 1876–1878 (Morava a Slezsko), 1877–1880 (Čechy). Viditelná změna je v měřítku, základní mapa je má 1 : 25 000, zdokonalilo se také zobrazení terénu a komunikací. Výšková situace je znázorněna kótami, šrafami a vrstevnicemi po 20 metrech výšky, v mírně zvlněném terénu jsou vrstevnice ještě hustší. Významné body (kostely, křižovatky, soutoky vod, vrcholy hor a sedla) byly také označeny výškovými kótami. Jejich zmenšením vznikly tzv. speciální mapy (1 : 75 000) o čtyřech sekčních listech a generální mapy (1 : 200 000).

Nové mapování nutně muselo reagovat na další proměnu krajiny v době nastupující industrializace, kterou měnil rozvoj komunikační sítě (prudký rozvoj železnic a silnic) i měst. Mapový obraz odpovídá podobě země ke konci 19. století a přináší bohatou paletu topografických dat k tomuto období. Mapy třetího vojenského mapování se staly po roce 1918 základem úředních map nového státu. Speciální mapy převzal československý stát a vydal je s českým názvoslovím.

Mapy krajů

Čechy

Mapy českých krajů vyšly jako deriváty Müllerovy mapy opět v nakladatelství Homannových dědiců až v 70. letech 18. stol. Byl použit stejný princip jako na Moravě, soubor dvanácti krajských map byl uveden přehlednou mapou Čech s názvem „Atlas regni Bohemiae consistens in quindecim mappis edentibus Homannis heredibus. Norimbergae, Anno 1776.“

Asi od roku 1771 vydával **Antonín Elswanger** mapy českých krajů, které přikládal ke svatováclavským kalendářům. Předlohou byly asi (podle Roubíka) krajské mapy Christophu Winklera a Phillipa Gütla z publikace Bernarda Erbera „Notitia illustris regni Bohemiae“, (vydané ve Vídni roku 1760). Svým charakterem zobrazení připomínají Müllerovy mapy, bohatství topografického obsahu je srovnatelné. Na mapě Královéhradeckého kraje je zobrazeno Kladské hrabství, které ale už v této době bylo součástí Pruska. Podobnou (ne-li společnou) mapovou předlohu měly také mapy Petera Franzy. Jsou výtvarně jednodušší, kresba není tak propracovaná, také topografický obsah je chudší.

Významné byly mapy 16 českých krajů od **Františka Jakuba Jindřicha Kreibicha** (1759–1833), které vycházely mezi lety 1820–1834. Autor působil jako farář v Žitenicích, ale svou faru proměnil v centrum kulturního a vědeckého života. Protože jeho zájmem byla od studií kartografie, začal pracovat na nové mapě Čech, která měla nahradit zastaralou Müllerovu mapu Čech, která byla stále užívána. Výsledkem jeho práce je dílo s názvem „Charte vom Königreiche Böhme“ (1809) sestavené ve spolupráci s Martinem Aloisem Davidem, který změřil zeměpisnou šířku řady míst v Čechách. Mapa se později stala přílohou podle krajů vydávané knihy „Verzeichniss aller im Königreich Böhmen befindlichen Ortschaften“. Pro celé Čechy měla název „Reise-Taschen Lexikon“.

Jeho nejvýznamnějším dílem je ovšem zhotovení map 16 českých krajů. Při sestavování svých mapových zobrazení autor čerpal z vlastních náčrtů, pořízených na cestách po zemi, ale i z kopií různých map, které se mu dostaly do rukou. Jedním ze zdrojů byly také mapy prvního vojenského mapování (josefského). První z nich původně vyšly jako příloha časopisu Hyllos, po jehož zániku je vydával jiný nakladatel. Jejich topografický obsah je podrobnější než u map moravských krajů Konráda Schenkla. Jsou velmi podrobné, lokality rozdělují na hrazená a nehrazená města, městečka, tržní vsi a vsi, u nich zaznamenávají farní kostely, lokálie, filiální kostely nebo kaple, ale také zda se jedná o královské město, horní město nebo sídlo krajského úřadu. Zachyceny jsou zámky i pusté hrady. Cesty jsou rozděleny na dva druhy a jsou na nich zaznamenány poštovní stanice. Na mapě Budějovického kraje je zaznamenán průběh koňské železnice z Českých Budějovic do Lince (až kus za hranice). Velká pozornost je věnována i hospodářskému charakteru krajiny, jsou zachyceny železárny, cihelny, sklárny, hájovny, mlýny, hospodářské dvory, ale i lesy a někde vinice. Terén je zvýrazněn šrafováním, je zaznamenána trigonometrická výška některých lokalit. Říční síť je velmi bohatá, ale pojmenovány jsou jen hlavní toky.

Mapy byly velmi oblíbené, v knihovně je měl Pavel Josef Šafařík, Josef Jungmann nebo Václav Vladivoj Tomek, jsou doklady, že byly používány ještě ve druhé polovině 19. století k zakreslování dalšího topografického obsahu nebo jako turistické.

Sedm z tehdejších 16 krajů sestavil a vydal v letech 1847–1849 také **Jan Loth**. Jeho mapy jsou česko-německé s bohatou grafickou výzdobou. Na zobrazovaném území velmi podrobně rozlišuje lokality na několik druhů, zachycuje kostely, kláštery, zámky, hospodářské dvory, hájovny, ruiny, lázně, léčivé prameny, poštovní stanice a také další sběrný dopisů, sídla úřadů i různé hranice včetně dominií nebo jazykových. Významný je rovněž hospodářský obsah, cihelny, papírny, hamry, mlýny, zvláště vyčleňuje symboly pro označení montanistických podniků (doly a těžbu drahých i jiných kovů). Značky pro kamerální záležitosti zachycují finanční komisariáty, celnice, silniční mýta a sběratele loterie. Reliéf ale není naznačen, pouze lesní komplexy, říční síť je bohatá, pojmenovány jsou jen největší toky. V příslušných krajích je již zaznamenána i první železnice do Prahy.

Mimo vlastního zobrazení území jsou tu plány krajských měst s ukazatelem jejich nejvýznamnějších budov a znakem. Obsah je doplněn geografickým, politickým a statistickým přehledem kraje a statistickou tabulkou, v níž jsou popsána panství z hlediska jejich rozlohy lesů a orné půdy. Jejich poloha je naznačena čísly v mapě, která odpovídají zařazení do této tabulky. Jan Loth kromě map krajů také vydal samostatnou Mapu Čech a zpracoval i plán Prahy.

Morava

První mapy moravských krajů byly odvozeny z Müllerovy mapy a vydány již ve 30. letech 18. století u Homannových dědiců v Norimberku. Jednalo se o devítilistový komplet, který tvořila jedna generální mapa s názvem „Tabula generalis Marchionatus Moraviae in sex circulos divisae, quos Mandato Caesareo accurate emensus hac mappa delineatos exhibet Joh. Christoph Müller, S. C. M. Capit. editore Joh. Bapt. Homanno Norimbergae.“ a osm map šesti krajů. Tento počet je dán tím, že tři velké kraje jsou tištěny na dvou mapových listech (Brněnský, Olomoucký a Přerovský), samostatně je zobrazen Hradištský kraj a dva sousední menší kraje s příhodnou polohou jsou pojaty do jedné mapy (Jihlavský a Znojemský). Jejich obsah je podobný jako u původní Müllerovy mapy, je však přehlednější. Krajské mapy byly vydávány až do počátku 19. století, a to v původních hranicích, přestože v roce 1781 došlo k reformě organizace krajů.

Významné jsou mapy **Konráda Schenkla** z let 1841–1845, které odpovídají novému správnímu členění Moravy na šest moravských krajů (Brněnského, Hradištského, Jihlavského, Olomouckého, Přerovského a Znojemského) a dva slezské (Opavského a Těšínského). K jejich zpracování byly využity podklady katastrálního mapování. U lokalit není vyznačeno jejich bližší příslušenství (zámek nebo kostel), jen občas jsou zámky zakresleny vedle nich (někdy ale nepřesně, např. hrad Pernštejn je chybně na opačné straně Nedvědičky). V mapě najdeme vyznačeny i některé hradní ruiny. Silnice jsou rozděleny na tři druhy a jsou na nich zaznamenány poštovní stanice. Mapy zachycuje také první železnice (navíc jsou zde vyznačena místa čerpání vody do lokomotiv. Terén je znázorněn šrafováním, vodní síť je bohatá, ale průběh toku je znázorněn schematicky (což se projevuje většinou přehnaným počtem zákrut), pojmenovány jsou jen větší řeky. Také jsou zde zaznamenány hranice panství, uvnitř nich je zapsáno číslo, které koresponduje se seznamem dominií na okraji.

V roce 1851 byly mapy skresleny dohromady a vydány společně jako jediná mapa o 4 listech s názvem „Die Markgrafschaft Maehren mit dem Herzogstume Schlesien nach astronomischen und geometrischen Messungen als Land – Wasser – Strasse – Eisenbahn – und Post Karte mit Bezeichnung der politischen und gerichtlichen Bezirke bearbeitet von Dr. Conrad Schenkel“.

Výběr z literatury:

Kašpar, Jaroslav: Vybrané kapitoly z historické geografie českých zemí a z nauky o mapách. (skripta FF KU) Praha 1990 (s. 85–108)

Ludvík Mucha, František Jakub Jindřich Kreibich. In: Lidé a Země 8, 1959, s. 356–358

Ludvík Mucha, Mapy 16 českých krajů od Fr. J. J. Kreibicha. In: Z dějin geodézie a kartografie 5, 1986, s. 61–73 (na základě nepublikované rigorózní práce, Přírodovědecká fakulta UK, 1969)

Novák, Václav: Wielandovy mapy Slezska. Slezský sborník 49, Opava 1951, s. 289–299, 484–503 + 10 příloh

Roubík, František: Soupis map českých zemí 1. Praha 1951, 1952, 2. Praha 1955

Semotanová, Eva: Kartografie v hospodářském vývoji českých zemí v 19. a na počátku 20. století. Praha 1993

Semotanová, Eva: Mapy Čech, Moravy a Slezska v zrcadle staletí. Praha 2001

Semotanová, Eva: Atlas zemí Koruny české. Praha 2002

Semotanová, Eva: Historická geografie českých zemí. Praha 2006 (s. 37–56)

Vlastivěda moravská, nová řada. 1. Neživá příroda. Brno 1992, s. 190–226

Internetové zdroje

Dnes jsou mapy I., II. a III. vojenského mapování a stabilního katastru zpřístupněny na mapovém serveru Laboratoře geoinformatiky Univerzity J. E. Purkyně:

<http://oldmaps.geolab.cz/>

<http://mapy.vugtk.cz/pages/index.php?rs=2&lg=cze>

<http://archivnimapy.cuzk.cz/>

Učebnice dějin kartografie

www.geogr.muni.cz/ucebnice/dejiny

Územní vývoj českých zemí

Pro sestavování topografických příruček je také důležité, aby bylo vymezeno území, jehož se má pomůcka týkat. Takovým prostorem jsou obvykle historické země nebo jejich části podle historického nebo současného správního členění na menší celky. Je tedy možné zvolit popis celé historické země (Morava) nebo její části, např. popis sledovaných charakteristik na Jižní Moravě, případně v rámci některého kraje či (soudního) okresu.

Vybrané území je ovšem nutné definovat. Může se totiž jednat o současný územní celek nebo o historické vymezení. Označení jako Jižní nebo Severní Morava či Západní nebo Východní Čechy je poněkud neohrazené a proto je potřeba si popisované území omezit. To je možné udělat tak, že si prostor našeho zájmu vymezí badatel sám, sám si definuje „západní Čechy“, ale potom může čelit kritice, z jakých důvodů nechal do takto vymezeného pojmu ty či ony lokality, anebo proč do něj zařadil jiné. Druhou možností je vycházet z historicky vzniklých a v historickém povědomí setrvávajících území, které se jeví jako přirozené celky. Jen je nutné si uvědomit, že země prošly dlouhým správním vývojem, při němž se hranice území měnily, některé z historických regionů zanikly tím, že byly začleněny do větších, nebo jiná historická jména pro nějaký kraj nikdy neoznačovala správní celek, ale pouze obvod významné lokality.

Musí se tedy topograf seznámit s územním vývojem popisovaného prostoru, z čehož vyplynou i hranice popisovaného území.

Pro starší dobu je ale stanovování hranic velkým problémem, protože není k dispozici dostatek pramenů, aby mohl být stanoven jejich přesný průběh, jak jej známe ze současnosti. Při jejich stanovování je nutné vycházet z více zdrojů, písemné prameny je nutné kombinovat s archeologickými doklady

Pro starší dobu jsou nejdůležitější hranice zemí. Na průběh hranic českých zemí působilo několik faktorů:

- a) přirozenou hranici tvořily horské masivy nebo vyšší kopce, přes něž nebylo snadné přejít, takže tvořily přirozenou ochranu. To je zejména zřetelně vidět na prostoru české kotliny. Již na nejstarších mapách prostoru střední Evropy je zobrazena geografická výraznost a uzavřenost Čech
- b) tyto kopcovité terény byly původně pokryty lesním porostem, do něhož nebylo hospodářsky zasahováno, takže se současníkům jevil jako prales. Ačkoliv neznáme přesný rozsah zalesnění, lze z doloženého osídlení předpokládat, že se jednalo o poměrně široký pás. Hranice mezi dvěma zeměmi probíhala uprostřed lesa „in media silva“, v němž na několika místech byly prosekány průchody, zemské brány
- c) hranice se postupně zpřesňovaly s postupující kolonizací. Hranice potom byla původně stanovována na hřebenech (rozvodí) podle principu stékajících vod

- odkud voda teče do jedné země, je její území. Kolonizace ale obvykle neprobíhala z obou stran stejným tempem, takže na mnoha místech došlo k překročení rozvodí, zejména v místech, kde terén netvořil výrazné rozmezí. To se stalo například na jihovýchodní hranici Čech s Dolního Rakouska v oblasti Vitorazska. Tamější terén z české strany není příliš úrodný (i v současné době jej pokrývají většinou lesy a rybníční soustavy), takže nebyl dlouho kolonizován, to se dělo až ve 13. století. Mezitím však postupovala kolonizace inspirovaná klášteřem ve Zwettlu, která zasáhla až horní tok Lužnice. Lesní porost také původně odděloval Čechy od Moravy. Českomoravská vrchovina byla osídlena jen sporadicky, kolonizace z obou stran postupovala na různých místech odlišnou rychlostí. Její terén také není příliš vysoký a netvoří výrazné předěly, takže již původní česko-moravská zemská hranice nekopírovala hranice rozvodí
- d) v některých případech mohly přirozené hranice tvořit vodní toky. Musejí to však být skutečně velké řeky, které jsou v krajině výrazné, a není snadné je překročit. Hranice stanovené na tocích jsou ale spíše výsledkem pozdějších dohod, než projevem přirozeného ochranného valu. Po Evropě nenalezneme mnoho takovýchto příkladů. V našich souvislostech lze snad uvažovat o dolním toku Moravy, jejíž část tvořila hranici mezi Moravou a Uhrami (a jiná mezi Rakousy a Uhrami). Moravu měla od Rakous podle Kosmova tvrzení oddělovat řeka Dyje, ale její tok byl na mnoha místech z obou stran překročen. Vodní toky tedy netvořily tak přirozenou hranici jako kopce. Dokladem toho je i rozsah předstátního útvaru Velká Morava, která v době svého největšího rozsahu zasahovala na Nitransko, do dnešního Rakouska a do Panonie.

Hranice

Hranice Čech

Jádro současného státu se vytvořilo ve středních Čechách z kmenového území Čechů, k němuž byla postupně připojována okolní území. Na vývoj měla vliv výhodná poloha české kotliny, ale také mocenské vakuum, které se vytvořilo po pádu Velké Moravy, jejíž součástí Čechy nějakou dobu byly, a mocenskými boji v říši.

Hranice Čech se vytvořily na hřebenech pomezího prstence hor. Zemi původně ohraničoval neosídlený pohraniční les a hranice probíhala „in media silva“ (Kosmas k roku 1086: „silva media, qua Bohemia limitatur“), jenž byl prostupný jen několika zemskými branami. Postupnou kolonizací a potřebou vymezit území proti sousedovi (stejně jako jeho potřebou vymezit se vůči Čechům) nabírala hranice konkrétní průběh.

V místech, kde hranici tvořily hory, ustálila se a probíhala většinou po jejich hřebenu, jak je tomu např. v Krkonoších nebo Krušných horách.

Jen v některých místech byla tato přirozená hranice překročena. Tak tomu bylo na severu, kde se hranice neustálila na hřebenu Lužických hor, ale překročila je severním směrem. Tady leželo území, které se ztotožňuje se Záhvozdem (Zagost). Součástí přemyslovského státu bylo také Kladsko, ležící za Orlickými horami. To je ale na severu ohraničeno ochranným pásmem hor. Jeho součástí bylo původně i Broumovsko, které v roce 1260 Přemysl Otakar II. vyjmul z pravomoci kladských úředníků.

Bylo jen málo míst, kde hranici netvořily hory. Takovým bylo území horní Ohře, kde se rozkládalo Chebsko, které nebylo součástí českého státu. Na cestě do vnitrozemí zde nestála žádná přirozená hradba, pouze (místy) stísněné říční údolí řeky s pozdějším hradem Loket nebo kopcovitá, ale dobře přístupná krajina směrem na Teplou.

Na jihovýchodě patřilo k Čechám původně také Vitorazsko, ležící ve zvlněné krajině bez výrazného a kompaktního horského masivu, jež bylo velmi řídko osídleno. Kolonizace tohoto území probíhala nejprve z rakouské strany z iniciativy kláštera ve Zwettlu (zal. 1130) a to intenzivněji než z české strany. Důvodem zřejmě bylo také to, že doposud nebyla osídlena třeboňská pánev, která sice nedisponuje úrodnou půdou, ale kolonizace sem pronikla až během 13. století. Mezi panovníky obou zemí vznikaly hraniční spory, které rozhodl roku 1179 císař Friedrich Barbarossa. Výsledkem bylo posunutí hranice směrem do vnitrozemí, a ztráta hradu Vitorazi.

Mimo území státu také ležela oblast Novobystřicka a Landštejska, která byla do poloviny 13. století součástí rakouského hrabství. Rozvodí je skutečně severně od obou lokalit, také Landštejn se stavebně odlišuje od českých hradů a typově patří do Podunají. Vlastní jej také jiný rod, než Vítkovci, s nimiž je tradičně spojena držba jihočeských regionů. K Čechám se toto území dostalo kolem poloviny 13. století. Je zajímavé, že na nejstarších mapách Moravy je toto území zakresleno jako součást Dolních Rakous.

Přemyslovci se snažili toto jádro rozšířit. Expanze Boleslava I. na severní Moravu, do Pováží, Slezska, Malopolska (Krakovska), Sandoměřska a Červeňanských hradů nepřinesla trvalé zisky, protože Piastovci zatlačili Přemyslovce zpět zřejmě již koncem 80. let 10. století. Ale již roku 1019 byla získána knížetem Oldřichem Morava, která je od té doby součástí jádra českého státu. Kníže Břetislav pak dobyl na severu Moravy území kolem Hradce nad Moravicí (základy Opavska) a za Moravskou branou pronikl k řekám Ostravici a Pštině. Hranici mezi Čechami a Moravou tvořila Českomoravská vrchovina. Byla pokryta hvozdem, šlo o nekolonizované území, přístupné pouze několika průchody.

Hranice Moravy

Morava nemá kolem sebe přirozenou ochranu horských masivů jako Čechy. Jižní hranice šla původně jižněji a teprve kolem poloviny 11. století se ustálila na řece Dyji (podle Kosmovy zmínky), pozdějším vývojem byla na mnoha místech překročena z obou stran a její průběh podléhal změnám. Východní (moravsko-uherská) hranice byla původně

neosídleným územím, které na moravské straně ohraničoval tok řek Moravy a Olšavy jižně od Uherského Brodu a na uherské straně Váh. Přibližně dnešní průběh se vytvořil do konce 13. století a probíhal po hřebenu Bílých Karpat a Beskyd. Severní hranici Moravy tvořily původně Jeseníky, ale již v 11. století bylo získáno území za Moravskou branou a hranice se tu ustálila na řekách Moravici, Pštíně a Ostravici. Na západě ležela hranice s Čechami.

Zemská hranice mezi Čechami a Moravou

Hranice mezi Čechami a Moravou byla tvořena zpočátku lesním porostem v oblasti Českomoravské vrchoviny a na severní straně k ní přiléhajících kopců. Celé toto území bylo řídké osídlené a vedlo přes něj jen několik stezek. Pravděpodobně hlavní a nejstarší průchod využíval relativního snížení terénu v pásu mezi dnešními městy Poličkou a Lito-myšlí. Postupnou kolonizací z obou stran se vytvářel konkrétní průběh hranice. Vzhledem k tomu, že nepostupovala z Čech i Moravy stejnou rychlostí, na více místech bylo překročeno rozvodí jako přirozený předěl. Utváření konkrétního průběhu hranice můžeme rekonstruovat z různých pohraničních sporů mezi sousedními panstvími. Z nich také plyne, že se postupem doby posunovala a její konečná stabilizace spadá do 18. a 19. století.

Přibližný průběh hranice od severu: Protože hranice mezi Čechami a Moravou je dlouhá a její průběh členitý, připomínáme jen některé momenty. Její počátek je na Králickém Sněžníku, kde leží rozmezí mezi Čechami, Moravou a Kladskem. Odtud sestupovala od pramene po toku řeky Moravy až za Velkou Moravu, kde se odklonila od řeky jižním směrem, vrátila se na rozvodí a obtáčela z východu a jihu město Králíky. Západním směrem vedla na Suchý vrch, kde se otočila k jihu, na Bukové hoře rozvodí opustila a východně od obce Valteřice sestupovala západně od Štítů a Cotkytle k Moravské Sázavě. Za rozvodím patřil k Čechám Lanškroun s okolím. Z údolí řeky se hranice jihozápadním směrem vrátila na rozvodí, obloukem po něm obešla Opatov a nad prameny Svitavy pokračovala západně od Svitav. Přibližně v místech, kde se rozvodí obrací k severozápadu, hranice se odklonila k jihovýchodu a po dosažení toku řeky Svitavy po něm pokračovala, oddělujíc Českou a Moravskou Dlouhou za Březovou nad Svitavou (na Moravě). Od toku řeky se odklání západním směrem, spojuje se s rozvodím, ale opět z něj sestupuje jihovýchodním směrem na moravskou stranu ke Svitavě. Tu ale zase opustila západním směrem k toku řeky Svratky a po něm šla až za Herálec, nad nímž se opět spojila s rozvodím. K Čechám tak připadlo za rozvodím Poličsko a Bystré u Poličky.

U obce Skleného sestoupila z rozvodí tentokrát na českou stranu do nejhořejšího povodí Sázavy a vedla západně od Žďáru nad Sázavou. Po překročení toku Sázavy se vrátila jižním směrem na rozvodí, po němž vedla až nad město Jihlava, kde z něho sestoupila k hornímu toku řeky Jihlavy. Po něm vedla s různými odbočkami až k vrchu Lísek, kde přecházela rozvodí na českou stranu. Hranice tu měla velmi členitý průběh. Probíhala jižně od Počátek a k Moravě patřil tzv. popelínský výběžek. Odtud mířila jižním

a jihovýchoním směrem západně od vsí Palupín, Olšany a Stálkov po rozvodí mezi Starým Městem pod Landštejnem a Slavonicemi až k rakouské hranici.

Tato historická zemská hranice tvořila rozmezí mezi Čechami a Moravou až do roku 1948. Všechny další správní reformy (1949, 1960, 1990, 2000) ji zcela ignorovaly a vytvářením správních novotvarů spojovaly území obou historických zemí. Tak se stalo, že mnohá moravská území jsou dnes administrativně součástí Čech (více než naopak), například města Moravská Třebová, Svitavy, Jevíčko, Dačice nebo Slavonice.

Zemská hranice mezi Moravou a Slezskem

Morava a Slezsko byly po celou dobu společně dědičnými zeměmi téhož panovníka (českého krále), takže význam hranice mezi nimi se rovnal běžné správní vnitrozemské hranici. Na mnoha místech se navíc nemohla opírat o výrazné geografické předěly, mnohdy probíhala po komplikovaně vedoucích mezích panství, uvnitř slezského území existovaly navíc tzv. moravské enklávy. Také etnika na obou jejích stranách se vzájemně nelišila a mluvila stejnými jazyky, což v souhrnu přispělo k tomu, že se postupně stírala. Zemská hranice však měla význam správní, po připojení českého Slezska k Moravě 1782/1783 ji respektovalo krajské zřízení a rovněž další správní rozdělení na politické a soudní okresy zachovávaly její průběh.

Zcela rozbita byla novým správním uspořádáním v roce 1949, tehdy vzniklé kraje a okresy její průběh vůbec nerespektují. Podobně je tomu i u územních reforem z let 1960 a 2001. Z naznačených příčin nezanechala v současnosti významnou stopu a pomalu upadá ve společnosti v zapomnutí.

Přibližný průběh hranice od západu: Počátek se nachází v Rychlebských horách na Trojmezí na současné česko-polské státní hranici. Přes Smrk a Klín vede po hřebenu do Ramzovského sedla, odtud po hlavním hřebeni Hrubého Jeseníku přes Šerák, Kerprník a Červenou horu do Červenohorského sedla, a po něm dále přes Výrovku, Velký Jezerník, Praděd na Vysokou holi. Odtud vedla k prameni Moravice a po ní až k Dolní Moravici, před ní však stoupala východním směrem na hřeben a po něm běžela východně nad Malou Štáhlí. Probíhala mezi kopcem Smrk a vesnicí Václavov, překračovala Kočovský potok a oddělovala Moravský a Slezský Kočov. Pak se stočila na jih a přes kopec Návrší dosáhla opět řeky Moravice, po jejímž toku (dnes středem přehrady) pokračovala ke Slezské Hartě. Za ní se obrátila k severovýchodu a vedla mezi Bohdanovicemi a Hořejšími Kunčicemi, za nimiž se stočila na jihovýchod k potoku Deštné a dále na jih východně od Kerhatic znovu k Moravici. Překročila ji, východně minula Budišov nad Budišovkou, napojila se na říčku Budišovku a po ní běžela až k jejímu soutoku s Odrou.

Další průběh je komplikovaný, protože hranice vedená po okrajích panství vytvářela překvapivé zvraty. Vedla kus po toku Odry až mezi vesnicemi Klokočůvek a Heřmánky zamířila na jih k říčce Suché a dál kousek proti jejímu toku. Východně od Luboměře se stočila na jihovýchod a probíhala pod obcemi Dobešov, Veselá a Hynčice, kde se obloukem

stočila k severozápadu, rozdělila Vražné na moravskou (Dolní) a slezskou (Horní) část. Východně od osady Emauzy dospěla k Odře, po jejímž toku běžela až za vesnici Mankovice. Tam hranice její tok opustila a směřovala severním směrem k Pohoří, před níž se zatočila jihozápadním směrem opět k Odře. Tu ale vzápětí opustila, minula východně slezské Odry a zamířila severním směrem. Západně od Jerlochovic narazila na Husí potok a pokračovala po jeho toku (oddělila Slezské a Moravské Vlkovice) až k Dolejším Kunčicím. Před nimi se otočila na severovýchod a probíhala mezi slezskou obcí Jančí a moravskými Vrchy skoro až k Březové. Před ní se stočila na východ, obkroužila Gručovice a za nimi mířila opět na jih směrem na Fulnek, jehož se dotkla na východě. Pak se obrátila severovýchodním směrem, šla severně od Pohořílek, za nimiž se prudce obrátila k jihovýchodu a západně od Pustějova narazila na Husí potok, po němž dospěla k Odře.

Odtud vedla hranice prakticky po řece Odře až k soutoku s Ostravicí, pak proti jejímu toku, který odděloval Moravskou a Slezskou Ostravu a také slezský Frýdek a moravský Místek, až do Beskyd k pramenu Černé Ostravice na zemské hranici s Uhrami (Slovenskem). Její průběh prakticky kopíroval říční tok jen s mírnými přesahy.

Hlavní tendence územního vývoje

První snahy o připojení cizích území a tak rozšíření přemyslovského státu měly spíše epizodický charakter. Trvalým je připojení Moravy (1019) knížetem Oldřichem. Břetislav I. pak získává území za Moravskou branou (1039). Morava tvoří spolu s Čechami po dlouhou dobu jádro českého státu.

Skutečně významné rozšíření území, i když dočasné, je spojeno s posledními Přemyslanci. Přemysl Otakar II. nejprve vyženil roku 1251 s Markétou Babenberskou Horní a Dolní Rakousy (a markraběcí titul) a pokračoval v expanzi jižním směrem do aplských zemí. Získal Štýrsko (1251–1254 a znovu 1260), Pittensko (1253), Korutany a Kraňsko (1269) a většinu Furlanska (1270). Postoupil Budyšínsko Braniborsku, ale v letech 1266–1276 držel Chebsko. Za něj se vrátilo k Čechám Sušicko (1265). Po prohrané válce se musel v roce 1276 ve prospěch Rudolfa Habsburského vzdát rakouských zemí. Po bitvě u Suchých krut (1278) se Kladsko stalo na nějaký čas součástí Vratislavska.

Doba Václava II. znamenala pronikání na severovýchod a jihovýchod. V letech 1289–1292 král získal zpět Kladsko a dále do lenní závislosti některá slezská knížectví (Bytomsko, Opolsko, Těšínsko, Krakovsko). Jako věno své manželky ovládl znovu Chebsko (1291) a koupil oblast Pirny v Míšeňsku (1294). Sice definitivně ztratil Vitorazko (1296), které ovládl Rudolf I. Habsburský, ale stal se v letech 1300–1305 polským králem a pro svého syna Václava III. přijal uherskou korunu (1301). Po zavraždění Václava III. byly všechny tyto územní zisky ztraceny.

Územní zisky Jana Lucemburského byly trvalejšího charakteru. Zdědil Lucembursko (1313) a za pomoc Ludvíkovi Bavorovi získal Chebsko (1322), které se stává trvalou součástí českého státu. Na severu znovu získává některé části Lužice (1319 Budyšinsko, 1329 Zhořelecko), ale především obnovuje pronikání do slezských knížectví a mezi lety 1327–1335 připojuje Horní a části Dolního Slezska. V jeho době se prosazuje název země Koruny české, který reaguje na územní rozšiřování českého státu a zavádí kvalitativně jiný vztah panovníka k českému státu. Získává také různá zahraniční léna.

V politice územní expanze a scelování zemí pokračuje také Karel IV., jenž získává sňatkem poslední nezávislá knížectví (Svídnické a Javorské) ve Slezsku. V 50. letech 14. století buduje hustou síť lén ve Fojtlandu, Míšeňsku, Duryňsku a Meklenbursku, ale také v Horní Falci (od roku 1356), kde systém lén má nést označení Nové Čechy (Land zu Bayern). Kupuje celé území Dolní Lužice (1368) a Braniborsko (1373), při koupi ale vyměňuje část hornofalckých lén.

Jeho synové zaznamenávají spíše ztráty. Václav IV. ztrácí v boji s Wittelsbachy Horní Falc (1401), Donínsko získává míšeňský markrabě jako léno (1402). Zikmund postupuje Řádu německých rytířů území Nové marky (1402, součást Braniborska od 40. let 12. století) a zastavuje Hohenzollernům Braniborsko (1415). V této době se zmenšuje území Chebska.

V době husitských válek byly míšeňským markrabatům zastaveny oblasti kolem Mostu (1423–1456), Duchcova (1423–1450) a Oseku (1423–1450). Uvolňuje se také vztah Čech a vedlejších zemí, protože ty se postavily proti husitství (Lužice, Slezsko). To se projevilo třeba tím, že Žitavsko splynulo s Horní Lužicí, odstředivé tendence zesílily v Kladsku.

V době pohusitské se české země stávají součástí personálních unií. Za Zikmunda Lucemburského v letech 1436–1437 s Uherskem, za jeho zetě Albrechta Habsburského v letech 1437–1439 s Uherskem a rakouskými zeměmi, stejně jako v letech 1453–1457 za Ladislava Pohrobka. Jiří z Poděbrad získal zpět některá zahraniční léna a také Dolní Lužici (1462, ale bez Chotěbuze), zastavenou 1448 braniborským markrabatům. Opavsko a Krnovsko se postupně začaly odlučovat od Moravy a přiklánět se ke slezským knížectvím, Kladsko se stalo hrabstvím (1462). V letech 1478–1490 byla jednota zemí narušena, protože Matyáš Korvín uplatňoval moc nad Moravou, Lužicemi a Slezskem. Po jeho smrti (1490) byly země Koruny české opět sjednoceny v rámci personální unie Jagellonců společně s Uherskem.

Po nástupu Habsburků (1526) se český stát stal součástí česko-rakousko-uherského soustátí. Během počáteční fáze třicetileté války byly obě Lužice nejprve zastaveny Sasku (1623), jemuž byly nakonec postoupeny Pražským mírem (1635), a tak pro Českou korunu ztraceny. Nejbolestnější ztráta je ovšem spojena s I. slezskou válkou, kdy Vratislavským mírem (1742) bylo postoupeno Prusku téměř celé Slezsko – celé Kladsko, Dolní Slezsko a část Horního Slezska, Opolsko, Ratibořsko s Bytomí, Pštinou, z Bohumínska území na pravém břehu řeky Olsy. Rakousku zůstalo pouze Těšínsko s přilehlými panstvími Bílsko, Fryštát, Ráj, Petrovice, Rychvald, Frýdek, Lutyně, Orlová, z Bohumínského území část přiléhající k Těšínsku po soutok Odry s Olsou, z Opavska s Krnovskem

území na pravém břehu řeky Opavy s městy Opavou a Krnovem a na levém břehu s oblastí Kateřinek, z Niska oblast Cukmantlu (Zlatých Hor), Vidnavy a Javorníku. Tento zbytek Slezska se nazýval České, resp. Rakouské Slezsko. Do roku 1815 byla také postupně ztracena zahraniční léna.

Průběh zemských hranic zaznamenal v této době již jen nepatrné změny a drobné úpravy. Definitivně bylo např. připojeno území kolem Božího Daru a Horní Blatné (1547), Sasku byla de facto postoupena enkláva Šerachov (1809, Schirgiswalde) a odstoupeny některé vsi ve Šluknovském (1815) nebo Frýdlantském výběžku (1861), sporné území Frais bylo rozděleno mezi Čechy a Bavorsko (1846).

V roce 1918 vznikla na troskách Rakouska-Uherska Republika Československá, která se skládala z Čech, Moravy, Slovenska a Podkarpatské Ukrajiny. Nová státní hranice prakticky kopírovala v případě Čech a Moravy starou zemskou hranici, ale s několika zvláštnostmi. K území nové republiky bylo připojeno z dopravních důvodů Valticko (dosud součást Dolního Rakouska) a část Vitorazska. Sporným územím se stalo z národnostních důvodů Těšínsko. Nová česko-polská hranice stanovená na řece Olši prakticky toto historické území rozpůlila.

V roce 1938 byly pohraniční oblasti odstoupeny Německu, část Těšínska a Spiše Polsku. Po roce 1945 se Československo vrátilo do svých původních hranic (bez Podkarpatské Rusi), hraniční spory s Polskem byly vyřešeny smlouvou z roku 1958. Od roku 1993 existuje Česká republika, sestávající z historických zemí Čech, Moravy a Českého Slezska.

Seznam vybraných historických území se stručným přehledem jejich správních dějin

Ašsko

Historické území na západě Čech kolem stejnojmenného města (Asch). Součást Chebska, z jehož správy bylo vyčleněno v letech 1281–1335 jako fojtství podřízené říšské správě. Často zastavováno, jako Chebsko nebylo integrální součástí Čech. Např. po Vestfálském míru tu musel Ferdinand III. tolerovat protestantské náboženství. Teprve roku 1771 bylo přivtěleno (společně s Chebskem) k Českému království.

Braniborsko

Historické území v střední části severu Německa při řekách Labi, Havole a Sprévě, které zahrnovalo původní Starou marku, Ukernskou marku, Priegnitz a Novou marku. Od 7. století osídleno slovanským obyvatelstvem (kmeny Havolanů a Luticů), které bylo později násilně vytlačováno, a oblast byla germanizována. Centrum v hradišti Braniboru

(dnes Brandenburg), Jindřich I. Ptáčník tu zřídil v roce 931 markrabství, později v majetku Askánců, po jejich vymření 1320 v rukou Wittelsbachů.

Roku 1373 ji získal císař Karel IV. a připojil je k zemím Koruny české. Roku 1402 prodal jeho syn Zikmund část Braniborska, Novou marku, řádu německých rytířů (později se vrátila zpět) a v roce 1415 je zastavil rodu Hohenzollernů jako říšské léno. Na počátku 17. století získalo Braniborsko Cleve a roku 1618 Východní Prusko, Vestfálským mírem (1648) získali Hohenzollernové Zadní Pomořany, Halberstadt, Minden a Magdeburg. Roku 1701 bylo Prusko povýšeno na království (leželo mimo hranice říše), ale jeho jádro tvořilo Braniborsko s centrem v Berlíně. Od 1815 provincie Pruska, dnes spolková země SRN s hlavním městem v Postupimi.

Budyšínsko (Horní Lužice)

Historické území na řece Sprévě v okolí města Bautzen. Poprvé je získal v 70. letech 11. století kníže Vratislav II., který tu však ovládl jen několik hradů. Znovu bylo získáno za Vladislava II. v roce 1158. Poté několikrát změnilo svého majitele, roku 1253 připadlo Askáncům, kteří je vyženili jako věno české princezny Beatrix (Božena). Znovu k Čechům je připojil v roce 1319 Jan Lucemburský, v roce 1357 bylo Karlem IV. prohlášeno za nerozlučnou součást zemí Koruny české. Budyšín se stal členem Šestiměstí. Splynulo s Horní Lužicí. (1635 Pražským mírem Sasku v rámci celé Lužice jako české léno).

České Slezsko (viz též Rakouské Slezsko)

Název užívaný pro tu část Slezska, která zůstávala po Vratislavském míru v roce 1742 v rámci Rakouska. Součástí České koruny zůstala jen malá část slezského území s titulem vévodství (České resp. Rakouské Slezsko), kterou tvořilo celé těšínské knížectví, část opavského vévodství (bez Hlučínska), krnovského a niského knížectví a nově vytvořená Bílské a Vidnavské knížectví a některá menší panství. V letech 1782/3–1849 (a nakrátko 1860–1861) bylo zbylé území Slezska spojeno s Moravou. Od roku 1783 bylo rozděleno na dva správní kraje Těšínský (Těšínské knížectví a Bělsko) a Opavský (Opavsko, Krnovsko, Bílské a Vidnavské knížectví).

Po I. světové válce se k němu navrátilo Hlučínsko (1920), ale předmětem sporů se stalo Těšínsko, jehož část byla v témž roce přičleněna k Polsku. Území bývalého českého Slezska se nazývalo Slezská země. V roce 1927 bylo spojeno v rámci správní reformy s Moravou a až do roku 1938 tvořili společně Zemi moravkoslezskou. Po roce 1945 se české Slezsko stalo opět sporným územím mezi Československem a Polskem, definitivní spory byly ukončeny v roce 1958 Smlouvou o konečném vytyčení státních hranic mezi Československou republikou a Polskou republikou. Země Moravkoslezská byla krátce obnovena i po roce 1945, ale reformou roku 1949 bylo území českého Slezska začleněno do Ostravského kraje, v letech 1960–1990 bylo součástí Severomoravského kraje. Od roku 2001 je bývalé historické území českého Slezska rozděleno mezi kraje Moravskoslezský a Olomoucký.

Dolní Lužice

Historické území na východě Německa na středním toku řeky Sprévy s centrem ve městě Chotěbuzi (Cottbus), severní část Lužice. Termín se začíná užívat od 14. století. V letech 1348 a 1364–1368 byla postupně Karlem IV. přikoupena k České koruně Dolní Lužice (1373 trvale), začleněná do rámce zemí Koruny české již od roku 1356. V letech 1445–1462 bylo dolnolužické markrabství trvale ochuzeno o Chotěbuz s širším okolím, protože je získal braniborský kurfiřt.

Donínsko (součást Míšeňska)

Tak se označuje území, které leží na levém břehu Labe u našich hranic, západně od řeky Kotlavy (Gottleube) až po červenou Řečici (Rote Weisseritz). V údolí řeky Müglitz ležel strategicky významný hrad Donín (uvádí se k roku 1107). Původně zde žilo slovanské obyvatelstvo. Získal je v rámci Míšeňska Vratislav II. (1075–6), ale záhy bylo ztraceno. Německá kolonizace převrstvila domácí slovanské obyvatelstvo, dostalo se do moci míšeňských markrabat. Nárok českého krále na toto území potvrdil roku 1212 Friedrich II. Asi před rokem 1233 tu král Václav I. vystavěl hrad Königstein. Hrad náležel k českému království. Václav II. koupil roku 1294 oblast Pirny. Donínsko zůstalo u českého státu do roku 1402, kdy je získal jako léno míšeňský markrabě Vilém. Smlouvou Jiřího z Poděbrad se saským vévodou z roku 1459 byla potvrzena příslušnost Donínska k Sasku jako léno českého krále. Tato formální závislost byla pozdějším vývojem překonána, ale jedna větev pánů z Donína získala v Čechách statky a počítala se mezi českou šlechtu až do vymření 1640.

Horní Lužice

Historické území na hranicích Německa, Polska a České republiky, jižní část Lužice, ale výše položená (proto název Horní). Tento pozdější jednotný územní celek vznikl postupným spojením 1319 Budyšínska, 1329 Zhořelecka, 1346 Lublaně společně se Žitavskem. Od počátku 15. století je nazýván jako Horní Lužice (viz také Lužice).

Hlubčicko

Historické území v Polsku (Slezsku) v širším okolí města Glubczycze (Leobschütz) u hranic s Českou republikou, dnes rozdělené mezi oba státy. Roku 1306 připojil Hlubčicko opavský vévoda Mikuláš I. k Opavsku. Za opavských Přemyslovců i později se střídala období samostatnosti i spojení s Opavskem, až v roce 1523 bylo zastaveno (společně s Krnovskem) markraběti braniborskému. Za stavovského odboje patřilo Janu Jiřímu Krnovskému (z rodu Hohenzollernů), jemuž bylo po porážce povstání odňato. Od císaře je získal kníže Karel z Lichtenštejna, v majetku jeho rodu zůstalo Hlubčicko až do roku 1918. Po roce 1742 byla jeho část připojena k Prusku (včetně Hlubčic), po roce 1945 se stalo součástí Polska.

Hlučínsko

Historické území v dnešním Moravskoslezském kraji na hranici s Polskem v okolí stejnojmenného města. Původně část Opavského vévodství, toto podhradí hradu Lan-deku získalo městská práva v roce 1255 od Přemysla Otakara II. Roku 1742 bylo Hlučínsko Vratislavským mírem společně s většinou Slezska připojeno k Prusku. Obyvatelstvo si uchovalo český jazyk, takže po I. světové válce bylo na základě plebiscitu připojeno v lednu roku 1920 připojeno k Československu.

Horní Falc

Historické území ležící u jihozápadní hranice Čech v SRN, dnes součást spolkové země Bavorsko. V tomto hraničním území říše byla vytvořena k zabezpečení hranice pomezí marka nazvaná Nordgau (zahrnující původně i Chebsko), od konce 15. století nazývaná Horní Falc se správním centrem v Ambergu. Roku 1353 získal větší část Horní Falce po složitých jednáních po svém sňatku s Annou Falckou Karel IV. a připojil je k České koruně. Majetkové poměry byly velmi spletité, části území vládl český král jako skutečný vlastník a lenní pán, jiné statky ale držel jako zástavní majitel. Od roku 1356 Karel IV. v Horní Falci budoval tzv. Nové Čechy (nazývané „Land zu Bayern“), což bylo systematicky vytvářené pásmo lén se střediskem v Sulzbachu. Patřil k němu i Tachov se 30 vesnicemi. Roku 1373 se větší části vzdal v souvislosti s připojením Braniborska. Další části ztratil Václav IV., zbylé statky vytvářely jen opěrné body, které českému králi usnadňovaly cestu do Norimberka.

Horní Falc zůstala v držení rodu Wittelsbachů, byla na ni vázána kurfiřtská hodnost, a v roce 1623 ji získal bavorský vévoda Maxmilián I.

Chebsko

Historické území při západní hranici, původně osídlené řídce slovanským obyvatelstvem, od 11. století osídlováno německými kolonisty. V polovině 12. stol. (1146) odloučil Konrád III. (Štauf) Chebsko od severní marky (Nordgau) a podřídil je přímo správě říše. Vznikla tak královská doména, jejímž výrazem je postavená falc v Chebu. V letech 1266–1276 je obsadil Přemysl Otakar II. jako věno své matky z titulu správce říšského korunního jmění. Po prohrané válce s Rudolfem Habsburským se vrátilo k říši, ale roku 1291 je znovu získal Václav II. jako věno své manželky Guty. Roku 1305 Václav III. se vzdal Chebska po smíru a Albrechtem Habsburským.

Jan Lucemburský je roku 1322 získal jako zástavu od Ludvíka Bavora za pomoc v bitvě u Mühldorfu a od té doby patřilo k českému státu. Roku 1335 se vrátilo Ašsko a Selbsko, vyčleněné 1281 z chebské administrativy jako fojtství podřízená říšské správě. Jan Lucemburský připojil roku 1341 obyvatelstvo Chebska ke Království českému a dosazoval tam své hejtmany, i když jinak bylo vyňato z krajské správy. O jeho další začlenění se postaral Karel IV., když v letech 1348 a 1355 potvrdil nedělitelnost Chebska od České Koruny. Od 15. století se jeho rozloha zmenšovala o řadu vesnic (mnohé z nich společně k waldsaským klášterem připadly k Horní Falci).

Kladsko

Historické území na jihu Polska na horní Nise mezi Orlickými a Rychlebskými horami s centrem ve městě Kladsku. Od výbojů Boleslava II. velmi pravděpodobně přislušelo k českému státu (v jeho rámci snad patřilo ke slavníkovskému knížectví). Původně k němu patřilo i Broumovsko, ale v roce 1260 vyňal Přemysl Otakar II. statky probošství břevnovského kláštera (vlastně Broumovsko) z pravomoci úředníků kladské provincie. Kladsko bylo do 12. století předmětem sporů s Piastovci, kteří na ně vznášeli nároky vycházející z dávných zástav. Od roku 1137, kdy byl obnoven česko-polský mír mezi Soběslavem I. a Boleslavem III. Křivoústým, nebyla příslušnost Kladska k českému státu nikdy popírána. Po bitvě u Suchých Krut bylo v letech 1278–1290 součástí Vratislavska, zpět je získal Václav II. Jeho specifický vnitřní charakter se posílil v dobách zástavního držení různými slezskými knížaty (1327–1335, 1337–1341). Na sklonku vlády Jana Lucemburského patřilo Kladsko mezi tzv. „vnější kraje“ Čech. Roku 1454 je získal Jiří z Poděbrad a dal ho spolu s Minstrberskem svým synům. V roce 1462 je povýšil císař Fridrich III. na hrabství, které ale nemělo být odloučeno od zemí Koruny české (podle privilegia z roku 1472). Tím se uznává specifické postavení Kladska v rámci království a legalizuje jeho zvláštní vnitřní struktura blízka slezským vévodstvím. Po několika zástavách se vrátilo do svazku zemí České koruny, při výkupu ze zástavy roku 1578 přispěli podstatnou měrou i kladští stavové. Za to získali toho roku majestát Rudolfa II. s příslibem, že Kladsko již nikdy více nebude odcizováno od českého státu. Ferdinand II. roku 1623 odevzdal správu Kladska svému bratrovi vratislavskému biskupovi Karlovi, ale v roce 1626 dal hrabství synovi Ferdinandovi (od 25. listopadu 1627 korunován na českého krále jako Ferdinand III.). Ten tady začal 1628 razit mince. Po jeho nástupu na trůn se stalo opět součástí Koruny. Vratislavským mírem z roku 1742 připadlo Prusku, stalo se součástí Pruského Slezska a ztratilo své autonomní postavení. Od roku 1945 je součástí Polska. Kladsko příslušelo k pražské arcidiecézi až do roku 1972.

Krnovsko

Historické území ve Slezsku v širším okolí stejnojmenného města, dnes rozděleno mezi Českou republiku a Polsko. Původně bylo součástí Opavska, po jeho dělení v roce 1377 se vytvořilo samostatné knížectví. Roku 1474 konfiskováno Matyášem Korvínem, po jeho smrti 1490 se navrátilo k Českému Království. Získal je nejvyšší kancléř Jan ze Šemberka, jenž jeho území rozšířil o Hlubčické knížectví a další panství. Jeho syn Jaroslav je prodal roku 1523 braniborským Hohenzollernům. Ti je drželi téměř sto let, ale protože Jan Jiří Krnovský se za stavovského povstání a v následující válce postavil proti Habsburkům, v roce 1622 bylo dobyté Albrechtem z Valdštejna a konfiskováno císařem. Do zástavy je získal Karel z Lichtenštejna, jenž je spojil znovu s Opavskem. Po Vratislavském míru v roce 1742 zůstala jižní část (s městem Krnovem) v rukou Rakouska, severní část se stala součástí Pruska. Tehdy vytyčená hranice v podstatě zůstala stálou mezistátní hranicí až do současnosti.

Loketsko

Historické území na horním toku řeky Ohře. Jeho původním centrem bylo hradiště v Sedlci. Na počátku 13. století byl vybudován nový hrad Loket a správní centrum bylo do něj přesunuto a kraj nesl nadále jméno podle něj. Loketsko mělo v rámci českého státu zvláštní postavení, zřejmě díky manské soustavě budované od Přemysla Otakara II., a stálo mimo krajské zřízení. Od 16. století se jeho území zmenšovalo přechodem lenních statků na alodní vlastnictví, současně byla omezována krajská samospráva. Statky byly postupně včleňovány do Žateckého kraje, k němuž bylo v roce 1714 nakonec zbylé území přičleněno. Roku 1751 byl vytvořen Loketský kraj, jenž byl již součástí krajské soustavy a neměl žádná zvláštní práva.

Lucembursko

Lucemburské velkovévodství je položeno mezi Belgií, SRN a Francií. Původně součást Lotrinska, kde bylo jedním z jeho hrabství. Do samostatného státního celku se vyčlenilo po roce 1308, kdy se lucemburský hrabě stal jako Jindřich VII. římskoněmeckým císařem. Jeho syn Jan (od roku 1310 český král) zdědil Lucembursko roku 1313 a uplatňoval v něm svou přímou vládu. Karel IV. je povýšil roku 1354 na vévodství a postoupil je svému nevlastnímu bratrovi Václavovi jako léno České koruny. Po roce 1383 (po Václavově smrti) tu přímo vládl král Václav IV., roku 1409 se dostalo jako věno do rukou brabantského vévody, do roku 1441 bylo formálně lénem Koruny. Roku 1443 připadlo s uznáním českých nároků Burgundsku a roku 1477 do rukou Habsburků, kteří případné české aspirace na Lucembursko neuznali. Po roce 1526 ztratily jakékoliv nároky smysl. Od roku 1555 se stalo součástí Španělského Nizozemí, roku 1815 bylo povýšeno Vídeňským kongresem na velkovévodství.

Lužice

Historické území na východě Německa při hranicích s Polskem a Českou republikou. Historicky se dělí na jižně položenou Horní Lužici a severnější Dolní Lužici, na niž se původně toto pojmenování vztahovalo. Název Lužice (Losicin, Lonsicin) je poprvé doložen v roce 932, rozdělení na Horní a Dolní Lužici jsou až pozdějšího data, začaly se užívat až od 14. a 15. století.

Území Lužice bylo začleněno Jindřichem I. Ptáčníkem do Východní (saské) marky. V tomto prostoru se střetávaly zájmy českého, německého a polského státu. Podstatnou část Východní marky se podařilo získat roku 1031 Wettiny. Roku 1076 dostal lénem část území Lužice (zejména Horní, ale částečně i Dolní) Vratislav II., ale nedokázal je trvale ovládnout. Od Soběslava I. 1136–1253 bylo znovu připojeno k Čechám území pozdější Horní Lužice. Do Lužice potom pronikali Askánci, kteří v roce 1253 vyženili s věnem české princezny Beatrix (Božena) Budyšinsko a Zhořelecko. Později (od 1303/4) získali území budoucí Dolní Lužice. Po vymření braniborských Askánců získávali tady území postupně Lucemburkové. V této době se území rozdělilo, obě části se staly markrabstvím.

V letech 1469–1490 držel obě Lužice jako korunovaný český král Matyáš Korvín (spolu se Slezskem a Moravou), po jeho smrti se znovu staly součástí zemí Koruny české. V roce 1624 byly zastaveny Ferdinandem II. saskému kurfiřtovi, Pražským mírem v roce 1635 je získal jako české korunní léno saský kurfiřt Jan Jiří.

Míšeňsko

Území po obou stranách řeky Labe u našich hranic, původně osídlené slovanským obyvatelstvem. Roku 929 tady založil císař Jindřich Míšeňskou marku. Na krátkou dobu se stalo součástí přemyslovske državy již v roce 984. V roce 1075 získal celé Míšeňsko kníže Vratislav II. v léno za své služby Jindřichovi IV., ale území opět neudržel.

Morava

Historické území na východ od Čech, od roku 1019 trvale spojeno s českým knížectvím. Během první poloviny 13. století se tu postupně ustavilo markrabství. Součástí jádra zemí Koruny české, Karel IV. roku 1348 stanovil lenní závislost na Českém království. Mezi lety 1478–1490 součást Uherského království.

Moravské enklávy ve Slezsku

Tak se označují územní jednotky pod moravskou správou, které leží ve Slezsku a nemají většinou přímé teritoriální spojení s moravským územím. Mohou tvořit územní celky, když několik takových statků sousedí, nebo mohou být izolované.

V principu se jedná o majetky Olomouckého biskupství, které biskupové získávali ve slezských regionech. Součástí Moravy zůstala tato území i po konstituování Opavského vévodství. Enklávy byly spravovány od 17. století v rámci Přerovského kraje. Od roku 1783 byly začleněny pod Krnovský kraj, spravovány úřady českého Slezska, ale podle moravských zákonů. Jejich specifické právní postavení zaniklo v roce 1928 zřízením země Moravskoslezské.

Opavsko

Asi v 10. století se stalo součástí Českého knížectví, Boleslav Chrabrý ho přechodně připojil k Polsku a od 20. let 11. století až do konce 12. století šlo o spornou pohraniční provincii. Na přelomu 12. a 13. století se stalo součástí Moravy. Okolo roku 1269 udělil Opavsko Přemysl Otakar II. svému nemanželskému synovi Mikulášovi (matkou byla Anežka z Kuenringa). Ten se od roku 1281 tituloval dux a provincií vládli jeho potomci. V roce 1348 se modifikovala její příslušnost k Moravě, když bylo vedle ní potvrzeno Karlem IV. jako léno České koruny. Opavsko se vyvíjelo jako samostatná země, která stále silněji inklinovala ke Slezsku (vévoda opavský byl od roku 1336 současně vládcem v Ratibořsku). Od 14. století docházelo k dělení, oddělovalo se Krnovsko, Hlučínsko. Roku 1464 získal vládu na Opavsku Jiří z Poděbrad, v letech 1469–1490 bylo odtrženo od zemí Koruny české, když ji koupil od Viktorina (syna Jiřího z Poděbrad) Matyáš Korvín.

Mezi lety 1511–1613 patřilo Opavsko Koruně a hodnost opavských vévodů zastávali čeští králové. V roce 1623 získali zemi od císaře Ferdinanda II. lénem i s knížecím titulem Lichtenštejnové. Po roce 1742 bylo rozděleno – menší jižní část s Opavou zůstala Rakousku v rámci tzv. Rakouského Slezska, severní část připadla Prusku. Hlučínsko (jako původní část Opavska) se vrátilo k Československu roku 1920.

Pruská Morava

Je označení pro panství Ketř (Kietrz), které je položeno v dnešním Opolském vojvodství v Polsku. Původně šlo o jednu z moravských enkláv, která byla v roce 1742 odstoupena Prusku a stala se součástí Pruského Slezska.

Rakouské Slezsko

Tak se nazývá část slezského území, které zůstalo Rakousku po prohrané I. slezské válce. Tvořila je část Niska, Krnovska, Opavska a Těšínské knížectví. Po první světové válce se stalo celé tehdejší Rakouské Slezsko kvůli národnostním aspiracím sporným územím mezi Československem a Polskem. Viz *České Slezsko*.

Slezsko

Historické území v povodí středního a horního toku Odry, které je nyní rozděleno mezi Polsko (převážná část) a Českou republiku (malá část, tzv. České Slezsko). Zdejší území bylo na konci 10. století připojeno k vytvářejícímu se státu polských Piastovců, od roku 1138 tvořilo jedno z úředních knížectví. V roce 1163 bylo rozděleno na tři údíly: západní tvořilo Velké Hlohovsko, střední Velké Vratislavsko a východní část kolem Ratiboře. K němu připojil Měšek I. část jižního Polska (Bytomsko, Osvětimsko, Zátorsko a jiné – tato území nebyla původně součástí Slezska). Vzniklo tak Velké Opolsko s centrem v Opole, které se stalo zárodkem pozdějšího Horního Slezska. V první polovině 13. století Jindřich I. spojil západní (Velké Hlohovsko) a střední část (Velké Vratislavsko) ve Velké Lehnicko a položil tak základ pro pozdější Dolní Slezsko s centrem ve Vratislavi. Po drtivé porážce u Lehnice od Mongolů roku 1241 docházelo ke štěpení území obou částí a rozdrobování země na řadu knížectví. Od druhé poloviny 13. století se Slezsko stává cílem pronikání Přemyslovců. Václav II. získává do lenní závislosti řadu knížectví (1289 Bytomsko, 1291 Těšínsko a Opolsko, 1292 Ratibořsko). Tyto vztahy sice s vymřením Přemyslovců zanikly, ale Jan Lucemburský je v letech 1327–1335 nejen znovu obnovil, ale ještě rozšířil. Vyšehradskou smlouvou z roku 1333 a trenčínskou z roku 1335 se polský král Kazimír III. Veliký vzdal nároků na slezská knížectví (potvrzeno mírem v Namyslově roku 1348). Karel IV. v roce 1348 také zvláštní listinou stanovil vztah Slezska k českému státu. Sňatkem s Annou Svidnickou získal také dědickým nárokem poslední nezávislá slezská knížectví Svidnicko a Javorsko. Proces osamostatňování se dalších území pokračoval i nadále, takže počet vévodství a knížectví vzrůstal a přesahoval dvě desítky. Vymíráním jednotlivých piastovských větví, které byly v lenní závislosti na českém králi, připadala jejich území přímo Koruně.

Rozsah Slezska se zmenšil v 15. století, když Polsko získalo koupí zpět Osvětimsko, Zátorsko, Severské knížectví. Zároveň se ustálilo dělení na Dolní a Horní Slezsko. Jiří z Poděbrad koupil pro své potomky Kladsko a Minsterberské knížectví, ale celé Slezsko musel odstoupit roku 1478 Matyášovi Korvínovi (společně s Moravou a Lužicemi). K Čechám se země vrátila po roce 1490. Na konci 15. století sem začali pronikat také braniborští Hohenzollernové. Roku 1482 koupili Krossensko a poté i další celky, např. roku 1523 Krnovsko (společně se zastaveným Hlubčickem).

Po prohrané I. slezské válce odstoupila Marie Terezie roku 1742 Vratislavským mírem téměř celé území Slezska Prusku. Součástí České koruny zůstala jen malá část s titulem vévodství (České resp. Rakouské Slezsko), kterou tvořilo celé těšínské knížectví, část opavského vévodství (bez Hlučínska), krnovského a niského knížectví a nově vytvořená Bílské a Vidnavské knížectví a některá menší panství. Viz *České Slezsko, Rakouské Slezsko*.

Sušicko

Tak je označováno území neznámého rozsahu v okolí města, ale s přilehlým hraničním hvozdem. Příslušelo k jádru českého státu, ale pravděpodobně v roce 1124 bylo získáno hrabaty z Bogenu jako věno dcery Vladislava I. Svatavy. Po nich je vlastnili bavorští vévodové. Zpět je získal roku 1265 Přemysl Otakar II.

Šestiměstí

Tak se nazývá obranný svaz proti nájezdům, který založilo v roce 1346 pět lužických měst: Budyšín (Bautzen), Zhořelec (Görlitz), Lubáň (Lauban), Kamenec (Kamenz, Chemnitz), Lubij (Löbau) a tehdy česká Žitava (Zittau).

Těšínsko

Historické území v Horním Slezsku, nazvané podle stejnojmenného města, dnes rozděleno mezi Českou republiku a Polsko. Původně součástí Opolska, samostatné knížectví vzniklo oddělením od něj roku 1282, ovládala je vedlejší větev Piastovců. Poměrně záhy bylo vázáno lenními vztahy k Českému království, první jsou známy již z roku 1291 od Václava II. Trvale bylo součástí Koruny od roku 1327, kdy se od něj oddělilo Osvětimsko. Piastovská linie vymřela i v ženské linii roku 1653 a Těšínsko připadlo k České koruně jako odúmrť. Zůstalo součástí Rakouska i po roce 1742 (oddělilo se Bílsko). Po první světové válce se stalo sporným územím mezi Československem a Polskem. Území Těšínska bylo roku 1919 (potvrzeno 1920) rozděleno hranicí na řece Olši. Část Těšínska směrem do vnitrozemí (podle polského názvu tzv. Zaolší) byla Polsku odstoupena po mnichovské konferenci v roce 1938. Po roce 1945 byly opět o toto území spory, ale hranice se vrátila k původnímu stavu z roku 1920.

Trutnovsko

Jako Trutnovsko se označuje hojně zalesněné a velmi málo osídlené území při horním Labi, ležící u severní hranice Čech. Vytvořilo se jako lenní obvod s manským zřízením již od dob Přemysla Otakara II. Zahrnovalo oblast Trutnova, Žacléře, Vrchlabí, Hostinného a Dvora Králové. Na počátku 16. století vplynulo do Hradeckého kraje.

Tuhoš

Historický název krajiny kolem Domažlic. Od původního názvu odvozen název města (Taugst – Taus). Asi od 10. století bylo součástí Českého knížectví (důležitá cesta do říše).

Valticko

Tak se nazývá okolí města Valtic. Původní historická část Dolního Rakouska. V roce 1919 bylo město s okolím připojeno k Československu na základě saingermainské mírové smlouvy. Důvody připojení byly ryze dopravní, aby totiž hranice nepřerušovaly železniční trať z Břeclavi přes Mikulov do Znojma.

Vitorazsko

Historické území na jihovýchodní hranici Čech v oblasti horního povodí Lužnice a jejího přítoku Skřemelice (Braunau), nazvané podle města Vitoraz (Weitra). Dnes je rozděleno mezi Českou republiku a Rakousko.

Původně bylo řídce osídleno slovanským obyvatelstvem, politicky podřízeno Přemyslům a územně spojeno s českým státem, církevně však patřilo k pasovské diecézi. Postupně do tohoto hraničního území začali pronikat kolonisté z Rakouska, Bavorska i ze vzdálenějších částí Německa (ale i z Čech), což zesílilo zejména po založení kláštera ve Zwettlu (1130), jenž prováděl kolonizaci tímto směrem. Proto vznikaly hraniční spory mezi knížetem Soběslavem II. a rakouským vévodou Jindřichem II. Friedrich Barbarossa stanovil v roce 1179 novou hranici mezi Rakouskem a Čechami na řece Lužnici až k soutoku se Skřemelicí, dále proti toku této říčky a dále k severu. Tím se hranice posunula v neprospěch Čech. Ale i tato zmenšená část se lenními vazbami odcizovala a po porážce Přemysla Otakara II. přestala i tato česká část Vitorazska být českým lénem a roku 1296 se stala součástí přímého majetku rakouských arcivévodů. Po první světové válce připadla Československu na základě saintgermainské mírové smlouvy s Rakouskem jistá část původního Vitorazska, kde zůstalo česky mluvící obyvatelstvo, a také předměstí Gmündu s nádražím (dnešní České Velenice), protože se tu spojovaly dvě železniční tratě.

Záhvozd

Tak se nazývá staré území na severu Čech, snad totožné s termínem Zagost starších pramenů. Sám termín je nejistý, podle jména by mělo jít o zemi za pohraničním hvozdem (hora Hvozd je dnes hraniční horou v Lužických horách). Záhvozd se klade do Horní Lužice.

Zahraníční léna

Tak se označují různě rozsáhlá, ale v podstatě nevelká území, která byla získána českými panovníky různými způsoby (koupí, dědictvím, diplomacií). S českým státem byla spojena lenním svazkem nebo osobou panovníka. Mnohdy šlo pouze o krátkodobé zisky, někdy bylo jejich vlastnictví trvalejší, v některých případech jejich soustava vytvářela síť opěrných bodů, které měly panovníkovi zajistit bezpečné jízdy po říšském území. Vzrůst zahraničních lén je spojen s Janem Lucemburským a především Karlem IV., kteří získali největší počet lén především v severní Itálii a Německu.

Země Koruny české

Tak se nazýval historický státní útvar sdružující řadu zemí. Název se začal používat během první poloviny 14. století. Jeho jádro tvořilo České království, k němuž bylo bezprostředně připojeno Markrabství moravské. Postupně k němu byly ve 14. století přičleňovány další země – Chebsko, Horní Lužice, Dolní Lužice a Slezsko, dočasně se staly jeho součástí Lucembursko, Braniborsko, část Horní Falce, nestejnou dobu byly v jeho svazku různá zahraniční léna.

V letech 1478–1490 se staly Morava, Slezsko a obě Lužice součástí Uherského království. Nástupem Vladislava II. Jagelonského na uherský trůn byla sice obnovena jednota zemí Koruny české, ale Uhry si činily nárok na jmenované země až do roku 1526. Po tomto datu ztratila tato otázka smysl, protože země byly spojeny v jeden celek. Roku 1635 byly Pražským mírem ztraceny obě Lužice, po roce 1742 téměř celé Slezsko. Země Koruny české tvořily Čechy, Morava, české Slezsko a některá zahraniční léna, která však byla ztracena v napoleonských válkách.

Zhořelecko (Horní Lužice)

Historické území na pomezí Německa a Polska, okolí dnešního města Görlitz. Poprvé dočasně ovládnuto roku 1085 Vratislavem II. a roku 1158 Vladislavem II. V roce 1329 je trvale získal Jan Lucemburský od knížete Jindřicha Javorského. Roku 1377 ho Karel IV. při rozdělení zemí Koruny české mezi Lucemburky přidělil nejmladšímu synovi Janovi (Zhořeleckému) jako vévodství. Ten je držel až do své smrti v roce 1396, kdy bylo spojeno v jeden celek se zbývající částí Horní Lužice. Zhořelec se stal členem Šestiměstí. (V roce 1635 spolu s celým územím Lužice Pražským mírem postoupeno Sasku).

Žitavsko (Horní Lužice)

Jižní část tohoto území byla v nejstarší době součástí Záhvozdu, obývaného především kmenem Milčanů (též se mu říkalo Milčansko). Označuje se tak nespecifikované širší okolí města Žitavy. Jeho území bylo kolonizováno z Čech panovníkem i šlechtou ve 12. a 13. století. Město Žitava bylo založeno kolem roku 1225 a spravováno královskými purkrabími. Po vymření Přemyslovců a za následných bojů o trůn se území zmocnil Jindřich z Lipé, jenž ho 1319 vyměnil s Janem Lucemburským za statky v Čechách. Roku 1320

se dostalo jako léno Jindřichovi Javorskému, ale 1346 se vrátilo zpět. Roku 1347 získává Žitava majestát od Karla IV., že nemá být nikdy oddělena od Českého království. V letech 1366–1412 je spravoval královský hejtman sídlící na Karlsfriedu (vybudován 1357 neda-leko Žitavy); roku 1412 zastavil Václav IV. tento úřad Hynkovi z Dubé (ten byl zároveň fojtem Budyšínska a Zhořelecka – tak se správa Horní Lužice dostala do jedněch rukou). V roce 1424 Karlsfried dobyli husité, což znamenalo konec žitavského hejtmanství a Žitavsko splynulo v soudním a politickém ohledu s Horní Lužicí a fakticky se oddělilo od Čech. Město Žitava se stalo součástí Šestiměstí. (Společně s Horní Lužicí přešlo roku 1635 Pražským mírem k Sasku.)

Vnitřní členění zemí

Čechy

Do přelomu 12. a 13. století bylo území rozděleno na hradecké obvody, jejichž přesný počet, územní rozsah a konkrétní průběh hranic jsou neznámé. Z nich se postupně vyvinuly kraje.

V druhé polovině 14. století se jejich množství ustálilo na počtu 12 krajů: Bechyňský, Boleslavský, Čáslavský, Hradecký, Chrudimský, Kouřimský (Pražský), Litoměřický, Plzeňský, Prácheňský (Písecký), Rakovnický, Slánský a Žatecký. Hranice nebyly ustálené.

Po husitských válkách za vlády Jiřího z Poděbrad byly Čechy rozděleny na 14 krajů, když se od Rakovnického kraje se oddělil Podbrdský, od Bechyňského nově Vltavský. Zvláštní správu mimo krajský rámec měla Praha (pražská města) a tzv. vnější kraje:

Chebsko, Kladsko, Loketsko a Trutnovsko (to v polovině 16. století vplynulo do Hradeckého kraje). Kladsko se stalo hrabstvím. (Kraje jsou poprvé znázorněny na Criginerově mapě Čech).

Správní reforma v roce 1714 opět redukovala počet krajů na 12, když se Vltavský a Podbrdský sloučily v Berounský a Slánský byl připojen k Rakovnickému. Zároveň s Žateckým splynulo Chebsko a Loketsko. Kraje byly: Bechyňský, Berounský, Boleslavský, Čáslavský, Hradecký, Chrudimský, Kouřimský, Litoměřický, Plzeňský, Prácheňský, Rakovnický a Žatecký.

Nová organizace souvisí s reformou krajského zřízení roku 1751. Počet krajů byl opět zvětšen na 16 tím, že byly rozděleny čtyři největší kraje, Bechyňský na Táborský a Budějovický, Hradecký na Hradecký a Bydžovský, Plzeňský na Plzeňský a Klatovský a konečně Žatecký na Žatecký a Loketský.

Od roku 1751 byly tedy v Čechách kraje: Berounský, Boleslavský, Budějovický, Bydžovský, Čáslavský, Hradecký, Chrudimský, Klatovský, Kouřimský, Litoměřický, Loketský, Plzeňský, Prácheňský, Rakovnický, Táborský a Žatecký.

Počet krajů se změnil od roku 1850, kdy bylo při nové správní reformě zřízeno sedm krajů: Budějovický, Českolipský, Chebský, Jičínský, Pardubický, Plzeňský a Pražský, které se dělily na 79 politických okresů. Ale toto uspořádání nemělo dlouhého trvání. Další reforma z roku 1855 zřídila 13 krajů: Boleslavský, Budějovický, Čáslavský, Hradecký, Chebský, Chrudimský, Jičínský, Litoměřický, Písecký, Plzeňský, Pražský, Tábořský a Žatecký. Město Praha mělo správní samostatnost.

Ale ani toto rozdělení netrvalo dlouho, protože již v roce 1862 bylo zrušeno krajské zřízení. Znovu byly kraje ustanoveny v roce 1949, kdy vzniklo v Československu 19 krajů, dělených na 364 okresů. Správní reformou z roku 1960 byl počet krajů redukován na deset (108 okresů, od roku 1968 pak 112). Krajské zřízení zaniklo na počátku devadesátých let. Ústavní zákon o vyšších samosprávných celcích z roku 2000 rozdělil Českou republiku na 14 krajů.

Morava

V nejstarší době na rozdíl od Čech Morava neznala kraje. Teprve pod hrozbou tureckého nebezpečí byly v roce 1529 zřízeny k organizaci obrany čtyři kraje, Brněnský, Hradištský, Novojičínský a Olomoucký. V roce 1569 se jejich počet rozšířil na pět, Brněnský, Hradištský, Jihlavský, Olomoucký a Znojenský. Kraje v předbělohorské době fungovaly jen v době ohrožení, ale během třicetileté války se jejich existence stala stálou. Olomoucký kraj se dělil na kolštejnsko-třebovskou a přerovsko-bruntálskou čtvrt. V roce 1735 se z ní vytvořil samostatný Přerovský kraj. Za Josefa II. v roce 1783 bylo rozdělení krajů více či méně reformováno (největší přesuny území byly od Brněnského ve prospěch Jihlavského).

Po reformě z roku 1850 měla Morava jen dva kraje (Brněnský a Olomoucký), v letech 1855–1860 šest krajů (Brněnský, Jihlavský, Novojičínský, Olomoucký, Uherskohradištský a Znojenský) a 30 politických okresů, od roku 1868 pak 34.

V **českém Slezsku** byly kraje vytvořeny teprve roku 1783, kdy vznikl Opavský a Těšínský kraj, od roku 1850 tu byl jen jeden kraj se sedmi (od roku 1908 s devíti) politickými okresy.

Výběr z literatury:

Akademický atlas českých dějin. Praha 2014

Atlas československých dějin. Praha 1965

Atlas zur Geschichte. 2 Bde, Gotha – Leipzig 1973, 1975

Mapy českých zemí do poloviny 18. století. Praha 1959

Mały atlas historyczny. Warszawa 1980

Encyklopedie:

Evropa v proměnách staletí. (F. Honzák, M. Pečenka, J. Vlčková) Praha 1995

Učebnice:

Kašpar, Jaroslav: Vybrané kapitoly z historické geografie českých zemí a z nauky o mapách. (skripta FF KU) Praha 1990 (územní vývoj s. 37–58)

Semotanová, Eva: Historická geografie českých zemí. Praha 2006 (územní a správní vývoj s. 125–142)

Studie:

Bílek, Jiří: Kyselá těšínská jablíčka. Praha 2011

Bobková, Lenka: Soupis českých držav v Horní Falci a ve Francích za vlády Karla IV. SAP 30, 1980, s. 169–228

Bobková, Lenka: Územní politika prvních Lucemburků na českém trůně. Ústí nad Labem 1993

Dobiáš, J.: Seit wann bilden die natürlichen Grenzen von Böhmen auch seine politische Grenze. *Historica* VI, 1963, s. 5–44

Horák, J. V.: Politický vývoj našich zemí na mapách. *Dějepis ve škole*, roč. 1968/9, 1969/70

Hosák, Ladislav: Teritoriální vývoj Českého státu a jeho zemí I. HG 6, 1971, s. 133–149

Jirásko, Luděk: Vývoj česko-rakouské hranice na Novobystřicku do 15. století. JSH 46, 1977, s. 8–24

Kapras, Jan: Vývoj státního území československého. *Československá vlastivěda* V, Praha 1931, s. 18–26

Kurka, Jiří: Několik zeměpisných omylů historiografie severních Čech. HG 12, 1974, s. 93–117

Kurka, Jiří: Územní vývoj severních Čech a Děčínska a vztahy k jejich sousedství od konce 10. do počátku 14. století. In: *Z minulosti Děčínska 2*. Děčín 1974, s. 7–25

Panic, Idzi: Počátky těšínského knížectví. VVM 52, 2000, s. 350–356

Sedláček, August: Jak se měnily a ustálily meze Čech a Rakous Dolních. *Výroční zpráva císař. vyššího reálného gymnasia v kr. městě Táboře za školní rok 1877*. Tábor 1877, s. 3–16

Schulz, Jindřich: Vývoj českomoravské zemské hranice na horní Svitavě a Svatce do 2. poloviny 13. století. *Sborník prací k sedmdesátinám univerzitního profesora PhDr. Ladislava Hosáka*. Olomouc 1968, s. 7–21

Schulz, Jindřich: Vývoj česko-moravské hranice na nejhořejším povodí Moravy a Moravské Sázavy do 2. poloviny 14. století. SM 16, 1968, s. 20–25

Schulz, Jindřich: Vývoj českomoravské hranice do 15. století. HG 4, 1970, s. 52–81

Schulz, Jindřich: Hraniční spory mezi Čechami a Moravou od konce 15. do 1. čtvrtiny 17. století. *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis – Historica* XV, 1971, s. 45–73

Trávníček, Dušan: Příspěvek k historicko-geografickému vývoji moravských enkláv ve Slezsku. *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas rerum naturalium* 20, 1966, s. 341–355

Trávníček, Dušan: Územní vývoj někdejšího těšínského knížectví. *Studia Geographica* 1, 1969, s. 131–139

Trávníček, Dušan: Přehled územního vývoje Horní a Dolní Lužice do konce 19. století. *Scripta Facultatis scientiarum naturalium UJEP Brunensis, Geographia* 1, opus 2, 1972, s. 29–37

Trávníček, Dušan: Územní vývoj Vitorazska. *Studia Geographica* 25, 1972, s. 217–221

Trávníček, Dušan: Územní vývoj Chebska. *Studia Geographica* 51, 1975, s. 115–120

Trávníček, Dušan: Přehled územního vývoje našeho státu. *Folia Facultatis scientiarum naturalium Universitatis Purkinianae Brunensis I. XXV, Geographica* 20, opus 8, Brno 1984

Zemek, Metoděj: Moravsko-uherská hranice v 10.–13. století. Brno 1972

Žemlička, Josef: Čechy v době knížecí. Praha 1997

Rekonstrukce osídlení

Pro popis vybraného území je rekonstrukce sítě lidských sídel a jejich příslušenství nejdůležitější charakteristikou. Obecně dokládá rozmístění lokalit v krajině a zachycuje různé aspekty činnosti člověka (hospodářské, duchovní atd.).

Při rekonstrukci různých fází osídlení na zvoleném území je nutné sledovat několik principů:

a) rekonstrukce osídlení musí vycházet z analýzy souhrnu dat různých typů. Nestačí jen prameny písemné povahy, i když ty představují jeden z nejdůležitějších zdrojů poznání minulosti, ale pro starší období je vhodné využívat i archeologické nálezy. Ty je pro dobu slovanskou a počátky středověkého osídlení s výhodou možné kombinovat s písemnými prameny. Středověká archeologie také může velmi přispět tam, kde zprávy kronik nebo listin nejsou jednoznačné. Je také vhodné porovnat různé časové fáze osídlení

b) jména lokalit získaná z pramenů musejí být spolehlivě určena a lokalizována v geografickém prostoru. Shromažďování a identifikaci základních dat musí být věnována patřičná pozornost, aby se mezi nimi nevyskytly takové zprávy, které do popisovaného regionu nepatří

c) zjištěné lokality je nutné komparovat s existujícími stavbami nebo jejich skupinami. Zachované objekty mohou upřesnit (potvrdit nebo zpochybnit) písemně doložené zprávy. Pozůstatky technických staveb dokládají stopy hospodářské činnosti člověka v krajině (hamry, sklárny, mlýny, náhony, jezy...)

d) síť existujících lokalit by měla být doplněna i již neexistujícími osadami, které v průběhu věků zanikly. Neplatí to pouze pro období středověku, i v dalších dobách mohly osady z různých důvodů zanikat. Příčiny zanikání osad jsou různé, patří mezi ně přírodní pohromy, válečné události (zničení sídla nebo vyhlazení obyvatelstva), různé ekonomické důvody (vyčerpání zdrojů k obživě, důsledek industriální činnosti, zrušení vsi vrchností z důvodu zřízení nějakého podniku – rybníka, dvora), či společenské příčiny (útek poddaných před útlakem, fatální nemoc, která postihne celé sídlo).

Odhalování stop zaniklých osad a jejich plužin v terénu má svou vypracovanou metodiku, o níž se lze poučit v pracích Ervína Černého. Problém obvykle činí ztotožnění s písemnými doklady. K lokalizaci mohou pomoci mimo materiálních (zbytky hospodářských staveb) také toponymické (pomístní jména tratí) i další pozůstatky (např. ovocné stromy uprostřed lesa)

Literatura:

Černý, Ervín: Zaniklé středověké osady a jejich pluzžiny. Studie ČSAV č. 1, 1979. Praha 1979
Černý, Ervín: Výsledky výzkumů zaniklých středověkých osad a jejich pluzžin. Brno 1992

e) kromě zanikání mohou naopak jiné osady zase vznikat. Důvodem hromadného a do jednoho období soustředěného vzniku nových osad bývá pravidelně plánovaná kolonizace, které v našich zemích proběhla ve více vlnách. Není tedy omezena pouze na 13. století, i když je z této doby nejznámější. Jiným motivem může být hledání obživy, buď po vyčerpání zdrojů na původním místě (souvislost se zánikem sídla na jednom místě a vznikem na novém je zřejmá), nebo nemožností se uživit ve stávajícím společenství. Východiskem je v takovém případě odchod a případné založení nového sídla. Nové osady mohou vznikat také jako důsledek industriální činnosti (nové kolonie pro zaměstnání, nová města v industrializovaném regionu – Havířov)

f) v proměnách sítě lokalit lze ale nalézt i další aspekty, na problematiku nelze pohlížet pouze bipolárně. Mnohé z nich se jen přesunují z industriálních důvodů na nové místo. Tak tomu dříve bylo například při stavbě rybníků a v nedávné minulosti v souvislosti s budováním přehrad. V důsledku těžební činnosti mohou být přesunuta celá města (Most). Některé osady zase nezaniknou fyzicky, ale jejich název je zastíněn větším celkem. To nastane v případě, že jsou tyto původně samostatné obce pohlceny rozšiřujícím se městem, k němuž jsou připojeny jako jeho předměstí. Jindy zase samostatné lokality mohou splynout do jednoho většího sídliště, jež je pojmenováno podle jedné z nich (Karviná), jindy může být pro tento celek zvoleno jméno zbrusu nové. Osady mohou také zaniknout z různých výše vyjmenovaných důvodů jen na jistou dobu a po nějakém čase mohou být obnovené.

Pokud se týká městských areálů, pravidelně v jejich případě docházelo k přesunu osídlení. Často se předlokační umístění liší od pozice, v níž bylo potom založeno středověké město

Literatura:

Žemlička, Josef: Přemyslovská hradska centra a počátky měst v Čechách. ČsČH 26, 1978, s. 559–586

g) ke sledování časových vrstev, v nichž lokality vznikaly, lze s výhodou využít toponomastických zjištění. Chronologie typů jmen lokalit lze rekonstruovat podle životnosti hlavních sufixů, které zanikaly v pořadí: -any, -ice, -ovice, -ov (poslední je dosud živý)

Literatura:

Šmilauer, Vladimír: Osídlení Čech ve světle místních jmen. Praha 1960

h) pro určování stáří osad lze také využít patrocinia kostelů. Je nutné dál ale pozor na jeho správné určení, protože se mohlo během doby měnit. Princip je v tom, že se během doby měnila popularita světců, jimž byly zasvěcovány kostely. Zasvěcení kostela sv. Klimentovi nebo sv. Václavovi, které je původní, je známkou starobylosti lokality.

Literatura:

Boháč, Zdeněk: K otázce využití zasvěcení kostelů v oboru historické geografie. ČsČH 16, 1968, s. 571–584

Další literatura:

Boháč, Zdeněk: K metodice studia dějin předbělohorského osídlení. HG 17, 1978, s. 3–63

Boháč, Zdeněk: Vesnice v sídelní struktuře předhusitských Čech. HG 21, 1983, s. 37–116

Kašpar, Jaroslav: Vybrané kapitoly z historické geografie českých zemí a z nauky o mapách. (skripta FF KU) Praha 1990 (s. 37–41)

Klápště, Jan – Žemlička, Josef: Studium dějin osídlení v Čechách a jeho další perspektivy ČsČH 27, 1979, s. 884–906

Semotanová, Eva: Historická geografie českých zemí. Praha 2006 (s. 143–162)

Rekonstrukce komunikační sítě

Zjišťování a stanovování průběhu starých cest je jedním z témat, které často stojí v centru pozornosti mnoha badatelů. Komunikace přispívají k charakteristice území a jsou jeho důležitou součástí. Rozsah a hustota cest dosvědčuje hospodářský a kulturně-sociální stav společnosti a význam regionu. Komunikace působí na tvárnost krajiny, mění její vzhled (zejména ve své moderní podobě) a jejich existence, zejména dálkových cest, ovlivňuje rozvoj společnosti. Lze ještě v současnosti rekonstruovat jejich průběh?

Při rekonstrukci komunikační sítě musíme brát v úvahu několik obecných zásad:

Cest lze rozlišovat několik kategorií – jsou dálkové (mezinárodního významu), hlavní (regionálního významu), a lokální (místního významu). V pramenech jsou obvykle zmiňovány v nejstarších dobách dálkové komunikace, později již i hlavní cesty. V dávné minulosti také pravděpodobně neexistovaly zpevněné cesty, jejich promyšlené budování lze doložit od 18. století k podpoře merkantilismu.

Průběh cesty nebyl samoúčelný, nevedla odnikud nikam, ale v principu spojovala centra osídlení. Při stanovování hlavních směrů komunikační sítě je tedy nutné vycházet z rekonstrukce významu lidských sídel. Důležité je tu časové hledisko, charakter osídlení se však postupem doby měnil a centra osídlení se z těchto důvodů mohla přesunovat. Těmto změnám odpovídá také proměna komunikační sítě, která je (nebo může být) pro každou dobu jiná. Obecně lze říct, že směry cest byly v minulosti zpravidla jiné, než je tomu nyní.

Jako příklad může sloužit přesun centra osídlení kolem Brna, když původní slovanské centrum se klade na hradisko Stará Líšeň, kde existovalo až do vyvrácení Velké Moravy do počátku 10. století. Potom se jeho těžiště přesunulo do prostoru Starého Brna, kde je doloženo mezi 10.–12. stoletím. Poslední změna nastala kolem roku 1200, kdy se centrum konstitovalo vývojem a lokací nového středověkého sídliště východně od Starého Brna v místech dnešního středu města. Těmto změnám musela odpovídat i korekce komunikační sítě. Příkladem může být také průběh cesty Moravskou branou severním směrem. Pro současníka je jasným cílem Ostrava, ale ještě do doby vybudování dnešní dálnice se do Ostravy jezdilo přes Nový Jičín a Frýdek-Místek. Tato cesta ale míří směrem k Těšínu (a do Ostravy je nutné z ní odbočit), který byl v minulosti významným sídlem jako centrum knížectví, zatímco Ostrava byla před objevem uhlí méně významným městem.

Ke změnám směru cest mohlo docházet i z jiných důležitých příčin. Mohly být výslovně přeloženy panovníkem právními ustanoveními. Hlavní důvod pro jejich přesun se hledá především v podpoře obchodu v konkrétní lokalitě. Na novém průběhu zeměpán trval a ty kupce, kteří se mu vyhýbali, trestal. Je nutné také vzít do úvahy, že panovník přes své úředníky také zajišťoval bezpečnost na cestách (zvláště pro kupce, kteří

zaplatili mýto), nemohly tedy cesty vést zcela libovolně. Dokladem tohoto jevu může být přeložení původní trasy komunikace přes Měnin do Brna a opakované zákazy pro všechny, kteří přesto používají starou cestu.

Polemizovat lze se zásadou, kterou razila dřívější literatura, že totiž středověká cesta nebyla nejprímější, ale nejpohodlnější (tzv. oslí stezka), protože prý středověký člověk neznal cenu času a nezáleželo mu na tom, kdy dorazí (Hosák). Proti tomu lze oprávněně namítnout, že mu záleželo na hodnotě nákladu, který vezl. Provážené zboží bylo zranitelné mimo sídla, měl tedy zájem být přes noc na bezpečném místě, nejlépe hrazeném. Také proti vypoovídá skutečnost, že cesty, u nichž je doložen jejich průběh, jsou v principu přímé.

Cesty obvykle nevedly údolím řek nebo potoků (jestliže nebyly dosti široké), protože v nich se drží vlhkost a na jaře dlouho sníh, což omezuje průjezdnost. Vedly tedy spíše po hřebeni nebo temenech kopců, v horách po úbočí.

V horských oblastech se průběh cesty stanovuje snadněji než v rovinatých. Horská údolí vedoucí k průsmyku obvykle dovolují stanovit bezpečně průběh cesty (ta vede po úbočí).

Prameny pro sestavování průběhu cest

- Přímé zprávy o cestách v písemném materiálu (listiny, kroniky...).
- Mýta a celnice, které se občas vyskytují v pramenech – jejich zanesení do mapy stanoví bod, kudy probíhala cesta.
- Zemské brány na vstupu do země.
- Zprávy o mostech, brodech nebo přívozech.
- Itineráře osob (králů, šlechticů), sestavené na základě jimi vydávaných listin nebo jejich deníkových zpráv.
- Zprávy o jménech bran nebo ulic, které naznačují směr k cílovému městu.
- Relikty v terénu (zářezy, násypy, křížky...).
- Numismatické nálezy.
- Patrocinia kostelů – kostely při přechodech byly zasvěceny sv. Václavu, patronu země. Je nutné dávat pozor, protože v některých případech mohlo být zasvěcení kostelů ve středověku jiné, než je současné.

Ke stanovení průběhu cesty je možná jen kombinace pramenných zpráv a terénní zjištění, například nelze pouze z numismatického nálezu vyvozovat existenci cesty. Prokázání její existence nebo jejího konkrétního průběhu se vždy musí opírat o soubor dokladů různých pramenů.

Určováním průběhu cest se v současné době výrazněji zabývají např. Dušan Cendelín nebo Karel Severin, živý je pravidelný sborník *Staré stezky*, aktivní je skupina badatelů kolem *Zlaté stezky*. Práce Radana Květa, jenž spojuje průběh cest primárně (a uměle) s vodními toky, jsou zcela mimo realitu.

Základní tendence průběhu komunikací

Pravděpodobně nejstarší dálkovou komunikací byla tzv. Jantarová stezka, která už od pravěku spojovala Pobaltí se Středomořím. Přes naše území procházela Moravskou branou a údolím Moravy do Podunají. Dunaj překračovala u římského Carnunta (Carnuntum, dnes pozůstatky nedaleko rakouského města Hainburg). Její druhá (západní) větev vedla z Vratislavi přes kladskou kotlinu a kolem Svitavy k do dyjsko-svrateckého úvalu a dále k Carnuntu.

Dálkové stezky ve směru západ-východ (et vice versa) se našemu území vyhýbaly a vedly na sever nebo na jih od české kotliny. Právě ohraničení území horami s málo prostupnými lesy tvořilo pro ně přirozenou překážku. V poměrné blízkosti našeho území probíhající cesta Podunajím byla pro naši historii významná, protože po ní probíhal dálkový obchod a tento prostor umožňoval styk s tehdejším světem. Zvláště pro Moravu byla tato komunikace významná, protože přístup k ní nebyl komplikovaný a tradičně byl umožněn tradicí Jantarové stezky.

Jiná situace byla u české kotliny, uzavřené prstencem hor pokrytých málo prostupným hvozdem. Napojení na zahraniční komunikace bylo komplikovanější, vstup do Čech byl umožněn průseky v pohraničním Hvozdu na vhodných místech. Ty byly chráněny strážnicemi, záseky a později pohraničními hrady. Odtud směřovaly do nitra země až do jeho centra Prahy. Vyvinuly se z nich zemské stezky, které vedly bez zbytečných oklik schůdným terénem, vyhýbaly se vlhkým místům (řekám, močálům) a velkému stoupání. V případě potřeby byla jejich trasa upravena i zemními pracemi (zářezy, mosty), aby se tak zvýšila průchodnost terénem. Jejich stav byl udržován. Rozeznáváme:

Zlatá stezka (též Pasovská) byla cesta, po níž se dopravovala sůl ze Solnohadska v Rakousku. Vedla z Pasova na Volary a přes Prachatice a Písek do Prahy.

Domažlická stezka sledovala směr do Řezna. Vedla z Prahy přes Beroun, Mýto a Rokycany do Plzně, odtud přes Chotěšov, Stod a Staňkov do Domažlic. Tady se dělila na dvě větve, delší vedla přes Kdyni, Brůdek, u Všerub překračovala hranici a vedla přes Fürth im Walde a Cham do Řezna. Kratší, ale méně schůdná, do něj vedla přes Dražev, Klenčí a Waldmünchen.

Do **Norimberka** vedla cesta z Prahy do Plzně (stejně jako Domažlická), odtud přes Stříbro, Stráž a Přimdu přimdským průsmykem do cílového města.

Tachovská stezka byla jiným spojením do Norimberka. Z Prahy vedla na Beroun, odtud ale dále přes Kralovice, Manětín, Teplou a Tachov.

Via magna mířila z Prahy západním směrem do říše přes Rakovník a Sedlec nad Ohří. Odtud jedna její větev směřovala k Bamberku, druhá (též označovaná Erfurtská, Sedlecká nebo Osecká) do Erfurtu a Halle.

Mostecká stezka spojovala Prahu s Magdeburkem. Mířila přes Velvary, Černuc, Vraný a Libčevy do Mostu, odtud přes pohraniční hvozd do Merseburku a Magdeburku.

Chlumecká stezka (též Srbská) směřovala do Míšně. Její alternativní název reaguje na původní osídlení Míšeňska a dokládá tak, že byla jednou z nejstarších stezek. Také jedny z prvních výbojů Přemyslovců vedly právě tímto směrem. Z Prahy vedla přes Velvary, Budyni nad Ohří a Lovosice k Chlumci a Nakléřovským průsmykem přes Pirnu do Míšně.

Žitavská stezka vedla na sever do Lužice. Z Prahy mířila přes Brandýs nad Labem, Mladou Boleslav, Mimoň do Jablonného v Podještědí a do Žitavy.

Kladská stezka spojovala Čechy s Krakovem. Z Prahy vedla přes Sadskou, Poděbrady, Libici, Chlumeck nad Cidlinou do Hradce Králové a přes Jaroměř k zemské bráně u Náchoda do Kladska, Vratislavi a Krakova.

Trstenická stezka spojovala Čechy s Moravou. Z Prahy vedla Český Brod, Čáslav, Chrudim na Vraclav u Litomyšle a Poličku, kde se dělila na dvě větve. Jedna vedla k Olomouci, druhá přes Svojanov, Kunštát a Černou Horu k Brnu.

Haberská stezka (Jihlavská) byla dalším spojením s Moravou. Z Prahy vedla také do Čáslavi, odtud pak přes Havlíčkův (Německý) Brod do Jihlavy a přes Moravské Budějovice do Znojma a dále na Vídeň.

Rakouská stezka (Linecká) mířila jižním směrem. Z Prahy vedla přes Soběslav a Netolice na Český Krumlov a Vyšší Brod do Lince.

Vitorazská stezka (Česká, Cmuntská) vedla z Prahy přes Sezimovo Ústí do Soběslavi a přes Veselí nad Lužnicí a Trhové Sviny do Vitorazska.

Na Moravě nemířily všechny stezky do jednoho centra jako v Čechách, ale vycházely z více míst. Existovaly tu

Slezská stezka, která směřovala z Brna přes Vyškov, Olomouc, Bruntál a Zlaté Hory do Vratislavi.

Kladsko spojovala s Moravou stezka, která vedla z Olomouce přes Uničov a Hanušovice. Pohraniční hory překonávala v Kladském sedle a odtud mířila na Kladsko s možností také dosáhnout Vratislav.

Vídeňská stezka spojovala Moravu přes Mikulov s Vídní.

Uherská stezka (Olomoucká), která vedla z Olomouce přes Kroměříž, Uherské Hradiště do Myjavy a odtud do Nitry a dále do Uher.

Břeclavská stezka spojovala jižní část Moravy se Slovenskem. Vedla ze Znojma přes Mikulov a Břeclav do Nitry.

Těšínská stezka vedla z Olomouce přes Hranice na Moravě a Nový Jičín do Těšína a dále do Krakova.

Tyto trasy nebyly stabilní a mnohdy docházelo k proměnám jejich průběhu, zejména rozšířením sídelní sítě. Velkou roli tu hrála města, která získávala od panovníka právo nuceného skladu prováženého zboží a jiná privilegia (např. právo vybírat mýto). Všechna

tato ustanovení mohla změnit trasu stezky tak, že nuceně musela procházet určenými lokalitami. Také mohlo existovat více názvů téže cesty, podle toho, z kterého místa byla pojmenovávána. Označení zemská stezka však během 14. století mizí. Postupně se vytváří dopravní síť veřejných cest, které spojují významnější lokality. Obraz cest v Čechách poprvé poskytuje Klaudyánova mapa Čech, ale mnohé z nich nepochybně vynechává, protože některé přirozené spojnice v ní chybí. Ale ani pozdější a technicky i obsahově dokonalejší mapy nepřinášejí všechny hlavní komunikace, ale jejich zobrazení připadá pozorovateli jako náhodné (Müllerovy mapy). Naproti tomu na mapě celního revizora Sticha, která zobrazuje především pohraničí, je zakreslena poměrně hustá síť cest.

Péče o veřejné cesty a jejich udržování v dobrém stavu příslušela až do konce 18. století k povinnostem vrchností, jejichž panstvími procházela. Ty mohly proto vybírat na nich mýto, které mělo pokrýt jejich údržbu. Vrchnosti ale opravy zanedbávaly, takže cesty i mosty byly ve velmi špatném stavu. Množství soukromých mýt na cestách bylo v protikladu s nutností rozvoje obchodu a komerčních vztahů, což bylo v zájmu merkantilismu, jenž se stal filozofií dvora. Nutilo také obchodníky, aby je obcházeli a vyhýbali se hlavním cestám. Proto byly stanoveny povinné hlavní silnice (Zwangstrassen), které se nazývaly hlavní nebo komerční (Landstrassen, Hauptstrassen, Commerzialstrassen). Obchod a dopravu tak zasáhly četné normativní úpravy. V Čechách patent z roku 1737 stanovoval čtyři cesty, patenty z let 1751, 1756 a 1760 už celkem 25 cest. Na Moravě úprava z roku 1750 určovala 15 cest.

Pro podporu obchodu byly postupně hlavní tahy od první čtvrtiny 18. století rekonstruovány a přestavovány na silnice se štetovanými vozovkami. Byla tak zahájena výstavba nových císařských silnic s pevným povrchem. Tato doba také znamená rozvoj poštovní dopravy, jejíž síť se proti dřívějším dobám zahustila, protože byly zřízeny nové linky, po nichž začaly jezdit diligence. Síť hlavních silnic („císařské silnice“) byla dokončena v 1. polovině 19. století, zahuštěna byla výstavbou okresních silnic v druhé polovině století. Stavitelem mnoha silnic se stala firma bratří Kleinů.

V 19. století se také začaly stavět první železnice. První byla koněspřežka z Českých Budějovic do Lince (129 km) z let 1825–1832, jejímž projektantem byl František Antonín Gerstner. Neuskutečnil se záměr trati z Prahy do Plzně, ale v letech 1828–1839 byla vybudována koněspřežná železnice z Prahy do Lán (60 km; 1863 přeměněna na parostrojní).

Krátce po výstavbě koněspřežek se přešlo na budování železnic na parostrojní pohon. První byla Severní dráha císaře Ferdinanda (KFNB) z let 1837–1847, která měly spojit Vídeň s Haličí. Na odbočce z Břeclavi do Brna byl zahájen provoz roku 1839, dráha do roku 1842 dospěla do Lipníku nad Bečvou a Olomouce. V roce 1845 byla protažena do Prahy a v letech 1845–1851 do Děčína. Hlavní směr na Bohumín byl dán do provozu až v roce 1847. V letech 1849–1850 byla vybudována spojnice z Brna do České Třebové. Železnice zaznamenávala od té doby velký rozvoj, mezi lety 1855–1879 byla vytvořena základní síť, která byla až do počátku 20. století doplňována dalšími regionálními i lokálními tratěmi.

Výběr z literatury:

Cendelín, Dušan: Staré stezky na Moravě – historická geografie a terénní výzkum. VVM 52, 2000, s. 254–261

Hosák, Ladislav: Zásady při určování směru středověkých cest. ČSPS 65, 1957, s. 147–148

Hraše, Jan K.: Zemské stezky, strážnice a brány v Čechách. Nové Město nad Metují 1885

Choc, Pavel: Vývoj cest a dopravy v Čechách do 13. století. Sborník České společnosti zeměvědné 70, 1965, s. 16–33

Kašpar, Jaroslav: Vybrané kapitoly z historické geografie českých zemí a z nauky o mapách. (skripta FF KU) Praha 1990 (s. 59–69)

Kubů, František – Zavřel, Petr: Der Goldene Steig. Historische und archäologische Erforschung eines bedeutenden mittelalterlichen Handelsweges. České Budějovice 2001

Pošvář, Jaroslav: Obchodní cesty v Českých zemích a na Slovensku, ve Slezsku a v Polsku do 14. století. Slezský sborník 62, 1964, s. 54–63

Pošvář, Jaroslav: Dopravní opatření na Moravě v 18. a první polovině 19. století. Sborník prací učitelů právnické fakulty 7, 1977, s. 201–217

Semotanová, Eva: Historická geografie českých zemí. Praha 2006 (s. 163–184)

Severin, Karel: Trstěnickou stezkou cestou necestou. (K vývoji názorů na průběh středověké komunikace). Pomezí Čech a Moravy 4, 2000, s. 353–388

Severin, Karel: Metodika hledání středověkých cest. Staré stezky 6, 2001, s. 7–30

Vávra, Ivan: Uherská cesta. HG 1, 1968, s. 43–61

Vávra, Ivan: Haberská cesta. HG 3, 1970, s. 8–32

Vávra, Ivan: Trstenická stezka. HG 6, 1971, s. 77–132

Vávra, Ivan: Polská cesta. HG 8, 1972, s. 3–30

Vávra, Ivan: Řezenská a norimberská cesta. HG 11, 1973, s. 31–100

Vávra, Ivan: Žitavská cesta. HG 12, 1974, s. 27–91

Vávra, Ivan: Srbská cesta. HG 17, 1978, s. 369–432

Vávra, Ivan: Mostecká cesta. HG 18, 1979, s. 351–382

Vermouzek, Rostislav: Znojemská cesta. Jižní Morava 24 (27), 1988, s. 115–132

Úvod do historické topografie českých zemí

Zbyněk Sviták

Vydala Masarykova univerzita v roce 2014

1. vydání, 2014

Náklad 550 výtisků

Sazba a tisk: Grafex – Agency s.r.o., Helceletova 16, 602 00 Brno

ISBN 978-80-210-7121-6